

ÉRTEKEZÉSEK

A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMANYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL

15.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN

IRTA:

ORTUTAY GYULA

Szeged, 1934

Magyar Irodalomtörténeti Intézet

2. 10/10/10

X 44024

ÉRTEKEZÉSEK

**A M. KIR. FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉBŐL**

15.

TÖMÖRKÉNY ISTVÁN

IRTA:

ORTUTAY GYULA

Szeged, 1934

Magyar Irodalomtörténeti Intézet

A M. kir. Ferencz József Tudományegyetem Bölcsészeti,
Nyelv- és Történettudományi karához benyújtott

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Biráló: Dr. Sik Sándor egy. ny. r. tanár.
Társbiráló: Dr. Solymossy Sándor egy. ny. r. tanár.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000588507

X 4 4 0 2 4

Prometheus-nyomda nyomása Szeged, Gizella-tér 5. sz.

I.

AZ ISMERETLEN TÖMÖRKÉNY. A Tömörkény-kritika;
Tömörkény a közönség irodalom-tudatában.

1930-BAN EGYIK KEDVELT szépirodalmi lapunk *Elfelejtett írók, elfelejtett írások* című sorozatában rövid bevezetéssel Tömörkény István nevű szegedi írónak *A lélek az Ur elébe megy* című novelláját közölte.¹ Tömörkény, a valóban elfelejtett író akkor már tizenharmadik éve halott, városa is, melyhez oly fiúi szeretettel ragaszkodott, s amely életében oly büszkén dédelgette őt, immár a halotról megfeledkezett. A Dugonics Társaság s a minapában újraalakult Tömörkény-asztaltársaság a szegedi napilapok egyike-másika halálának évfordulóin áldozott emlékének. Ezek a cikkek, emlékezések — kivéve Móra Ferenc néhány szép írását — egyre erőtlenebbek, egyre bizonytalanabbak; idegen, ismeretlen emberről szólnak.² Ily módon érthető, hogy a közönség irodalmi tudatából még könnyebben, hamarabb kiesett Tömörkény neve, még Szegeden is. Néhány könyvcím, néhány irodalomtörténeti közhely, elmosódó arc, borivó kedvének emlegetése: ím ez maradott meg. Városa átalakult: a csönd és nyugalom, a paraszti-polgári magabizonyosság, ez a sajátos laikus kultúra már az ő idejében is egyre vesztett ellenálló erejéből. Mégis: Tömörkény idejében Szeged csöndes magabizonyossága, zsiros, szinte fulladt nyugalma, ez a vérbő életközelség, a vidékiességnak a jellegzetesen

¹ Uj Idők, 1930, 42. lap. A rövidítések jegyzékét I. a bibliográfiánál.

² I. megdöbbentő bizonyítékát: Délmagyarország, 1933. április 16. sz.

magyar formája a világháború kitöréséig, ha mind erőtlenebbül, de tartja magát, védi életstílusát, és érti, emeli Tömörkényt, ennek az életformának, ennek a városalkatnak legteljesebb átélőjét, legigazabb kifejezőjét. A világháború zajlása, a forradalom s a gyorsan következő évek brutális erővel ragadják ki a várost visszahúzódottságából, megváltoztatják gazdasági, kulturális föltételeit s a hódító nyers erejével, teljességgel átgyúrnak, új problémák elé állítják, s új életstílus felvételére készítik. Így súlyodt el a régi város s aki véle házaival, embereivel, életével úgy összenőtt, — Tömörkény.

PEDIG AZ ELFELEDETT ÍRÓK KÖZÉ sorozott Tömörkény annak idején nemcsak városában, de Pesten is, országSZerte is a népszerű, szeretett és olvasott írók közé tartozott. Nemcsak barátainak és ellenségeinek volt Szegeden szinte napi témája³ s az öreg Híradónak, majd a Szegedi Naplónak legkedveltebb munkatársa, hanem pesti lapok, folyóiratok szerződtetik, állandóan kérik és közlik tárcáit. A Hét-nek éppúgy munkatársa, mint az Életnek, a Magyar Szalon, az Új Idők örömmel közlik novelláit, az Országos Hirlapnak, Budapesti Naplónak, Magyarországnak, Pesti Hirlapnak, Pesti Naplónak egyre-másra kell küldözgetnie írásait. Tárcáit a magyar hirlapolvasók szívesen olvassák, keresik, sőt — s ebben mintegy előképe Mórának — tárcáiban fölvetődő témáihoz hozzászólnak, valószínűleg ügyé lesz pl. a régi főzésről írott rajza: elvitatkozgat olvasóinak leveleivel e kérdéSRől.⁴ A közönség és író kapcsolatának (vidéki volta ellenére

³ v. ö.: Sz. Szigethy Vilmos: A régi Szegedből az újba, Szeged, é. n., 236. lap.

⁴ I. a kötetben meg nem jelent novellái közül: Már megint főzünk (Sz. N. 1910:217. sz.), A füst meg a főzés (Sz. N. 1911:109. sz.) és A tűzhely kérdései (Sz. N. 1911:145. sz.). Megjelentek a Pesti Hirlapban is.

is) szép példáját nyújtja ezekben az években Tömörkény írói pályája.

A kedvelt s az elfelejtett író a közönség irodalmi tudatában a szegedvidéki magyarságnak, a magyar parasztnak egyik leghűbb ábrázolójaként élt. Nem csupán egyik-másik olvasójának lelkesedő cikke bizonyítja ezt.⁵ Gárdonyi, aki pár esztendővel Szegeden újságíróskodott, leveleiben a magáé mellett jelöli meg Tömörkény helyét a népies novella-irodalmunkban. »Rég készülök Szegedre, — írja — s különösen hozzád, akinek irodalmi telke az enyém mellé van könyvelve a holdvilágban, és úgy időnkint nagy beszélgetések kívánatosak.«⁶ Ugyanő dicséri nagy szeretettel egyik könyvét.⁷ *Bibi* című regényében is megemlékezett a halott Tömörkényről, aki »szerető szemmel nézett a föld népére és ez a szeretet napsugárként játszik soraiban.«⁸ Sokkal extatikusabb lelkesedéssel, rajongással ír Tömörkényhez munkáiról Jászai Mari, Tömörkény »tisztelő és szerető szolgálója«,⁹ aki mindenünnen gyűjti Tömörkény kötetait, elragadott hangú kritikát ír a *Vízenjárók és kétkézimunkások* ról¹⁰ s minden módot megragad, hogy szeretetét és tiszteletét iránta kifejezhesse. Jászai Mariajánlja Görgei Arthurnak is Tömörkény munkáit, hogy Görgei innen ismerhesse meg a magyar parasztot. Görgei ezt meg is írja Tömörkénynek, elmondja,

⁵ V. ö. pl. Szinéri György írását egyik novellájáról (A szárnyékember) Sz. N. 1895:205. sz.

⁶ Gárdonyi év nélküli leveleiből: Dr. Szalay József kéziratgyűjteménye.

⁷ E levelet 1904. április 29-én írta Gárdonyi (Dr. Szalay kéziratgyűjt.).

⁸ *Bibi*, Dante kiad. Bp. é. n., 146. lap.

⁹ Bp. 1902. jul. 7. keltezésű leveléből. (Dr. Szalay kéziratgyűjt.)

¹⁰ Szegedi Napló 1902:47. sz., lásd Sz. Szigethy i. m. 209. lap.

hogy csak Bécsben, húsz éves korában tanult meg magyarul egy nyelvmestertől s most nagyon örvend, hogy oly igaz magyar írótól tanulhat.¹¹ Az olvasóknak ilyesféle, megbecsülő, értékelő felfogása hamarosan elmúlik az író halálával, — nem mintha kevesebbre tartanak már: elfeledik, mert tárca-novellák íróját nem a kötetei tartják meg a közönség tudatában, hanem az állandó közellét, a közvetlen érintkezés varázsa. Az író és közönség kapcsolatának ez új viszonyában a kötet már nem, vagy csak nagyon ritkán jelenti azt az összepántoló erőt, amelyet más területeken még ma is birtokol. A műfaj természetében lévő adottságoknak tulajdoníthatjuk elsősorban — Szeged sajátos alakulásán túl — hogy Tömörkény írói eredményei a magyar közönség irodalomtudatából kihullottak.

IRODALMI FEJLŐDÉSÜNK KÖRÜLMÉNYEINEK sajtósági összetalálkozása magyarázza, hogy Tömörkény alkotásainak irodalmi, kritikai értékelése sem volt olyan természetű, hogy számára írói maradandóságot biztosított volna — akár ha rövid időre is.¹² Fellépésének idején éppen nagy a harc a hírlapokban kialakuló tárca-novella, rajz, karcolat írói és a velök szembenálló, régibb s terjedelmesebb elbeszélés műfajának elvi védelmezői között.¹³ (Éppen fellépésének évében, 1884-ben jelenik meg P. Szathmáry Károlynak tréfás rajza: *Rajz urfi az esküdtszék előtt* a Magyar Szalonban.) Legerélyesebben és a leg súlyosabb tekintélyi nyoma-

¹¹ Visegrád 1903. okt. 20. keltezésű leveléből (Dr. Szalay kéziratgyűjt.).

¹² A Tömörkény-kritika átvizsgálása egyúttal beszámolás, kritika az eddigi Tömörkény-kutatás eredményeiről is.

¹³ E szembenállást fejtegeti Galamb Sándor: A rajzforma fejlődése irodalmunkban c. tanulmánya. Budapesti Szemle, 200. köt. 47. lap.

tékkal Gyulai Pál emelte fel szavát a tárca elbeszélések özöne ellen, bár az új műfaj jogosultságát nem tagadhatja meg.¹⁴ Hasztalan igyekezik palástolni ellenszenvét, haragját az egyre nagyobb hatalomra jutó új műfajjal szemben, hírlapirodalmunkról szóló pompás kis tanulmányában — kénytelen elősmerés mellett — élesen elítéli a magyar tárcairodalom addigi eredményeit. »A beszély kezd kimenni a divatból — panaszolja — a vázlatok és rajzok e korszakában. Mintha a kerek mese s némi részletesebb jellemrajz túlhaladott szempont volna a szépirodalomban. Beszélyek gyűjteménye helyett évenként tíz-húsz rajzgyűjteményt kell olvasnunk, ha ugyan olvassuk. Egy adoma kissé elnyújtva, egy kis bonyodalom, melyből talán jó beszély lehetne, de semmi sem lesz; egy pár jelenet az életből, melynek előzményeit és következményeit nem sejt-hetjük; egy érdektelen kaland, a melyet az író humora akarna érdekessé tenni; a mező, az erdő, a puszta leírása, köznapi reflexiók, vagy élczek kíséretében; kávéházi vagy utczeni eset, a melynek komikuma kétes becsű; egy szerelmi történet sok naturalizmussal, de annál kevesebb ízléssel és erkölcsi érzülettel rajzolva; szeszélyes képletok, kivételes lélekállapotok, diákos ábrándok, vásott tréfák: ime nagyrészt tárczáinak tartalma.«¹⁵ E súlyos kritika — részletigazságai ellenére is — alapjában elfogult s csak a »beszély« műfaji kategóriáin keresztül ítéli meg az új, struktúrájában egészen eltérő műfaj természetét. Nem kell haboznunk hát s fontolgatni, — mint ezt Rozgonyi Margit teszi tanulmányában¹⁶ — vajjon Gyulainak elítélő volt-e a véleménye Tömörkényről, vagy sem? Bizonyos, hogy Tömörkényt sem tartotta sokra, s a Tömörkény-

¹⁴ Gyulai Pál: A tárczaelbeszélésekről. Gy. P. munkái, Bp. 1902², 351.

¹⁵ Gyulai Pál: Hírlapjainkról, i. k. 330. lap.

¹⁶ Rozgonyi Margit: Tömörkény István, Bp., 1932. 35. lap.

kritikák legjelentősebbjei, a Budapesti Szemlében megjelent bírálatok egyenesen Gyulai felfogására, annak esztétikai, műfaji szempontjaira vezethetők vissza. Tömörkény ugyanis alkatahoz híven (melynek olyan jól megfelel az új műfaj) s a történet tényeivel egyetértésben első karcolatától kezdve a halála előtt pár nappal írott *Dezentor-dolgok*ig tárca-, rajz-író maradt, »beszélyeket« csak első éveiben írt, s éppen ezek leggyöngébb írásai.

Az új műfaj természetének és a fejlődés irányának megértése s ily módon új módszertani szempontok helyett a Budapesti Szemle kritikusan a Gyulai által kijelölt úton haladva, a régi műfaj erőnyeit dicsérve kárhoztatták az újat. Tömörkénnyel sem tettek kivételt, sőt Tömörkénynek tipikus, szinte makacs provincializmusa a műfaji kifogások mellett egyéb, nem jelentéktelen támadási felületet nyújtott. A kifogások így két csomópont körül alakultak ki. Már V. Z. jelzésű kritikusa hibáztatja stílusának népiességét, affektáltak,¹⁷ mesterkéltén körmönfontnak¹⁸ tartja. Szerinte népiessége fölszínese, mélyebb tartalom nélkül való, s például a *Csata a katonával* — egyik legnagyobb írása Tömörkénynek, — inkább naptárban foglalhatna helyet.¹⁹ Az efféle költőietlen műveknek az etnográfus a szótárszerkesztésnél veszi hasznát, nem az irodalom. A kifogások másik része valójában a műfaj ostorozása Tömörkényen keresztül: anekdoták, parányi ötletek ezek az írások, melyek sohasem nőnek elbeszéléssé. Papp Ferenc jóval szelídebb kritikája²⁰ sem tér el ettől az alapszerkezettől. Értékeli ugyan a reálisan részletező parasztábrázolást, egészében mégis fásasztónak és hosszadalmasnak

¹⁷ Bp. Szemle, 1904:316. l.

¹⁸ i. h. 317. lap.

¹⁹ i. h. 318. lap.

²⁰ Budapesti Szemle 1911. március.

véli a néprajzi elem uralmát. A kompozícióról, stílusról szintén nincs újabb mondanivalója.

A Budapesti Szemle kritikusi közül legtöbbször és legterjedelmesebben Kéky Lajos foglalkozott Tömörkény munkásságával. Kritikáiban és összefoglaló nekrológiájában a Tömörkény ellen felvetődött kétféle szempont mellé még újakat is sorakoztat, a kifogások ismertetett alapszerkezetét elemélyíti s érdemeit is finomabban analizálja. Kritikai fölfogásmódja azonban látszólag mutat haladást, az elfogultságnak ugyanaz az attitűdje, a tárca-novella természetének ugyanolyan meg nem értése vezeti. Legsúlyosabb, Tömörkény egész munkásságát érintő állítása az, hogy Tömörkény pályája nem mutat fejlődést, kötetei csak mennyiségi, nem minőségi gyarapodásról tanuskodnak, leleménye szegényül, fejlődése visszaesik.²¹ Kötetei egy színűek, az utolsó (*Népek az ország használatában*) talán a legegyszerűsebb, a legköltőibb, bár igazi haladást itt sem mutat.²² Egy vékony füzetre ha menne Tömörkény valóban értékes novelláinak száma.²³ Ez utóbbi megállapítással nem szükséges foglalkozni, hisz elegendő ellenérv az a kötet, melyet kötetben meg nem jelent novelláiból Móra Ferenc rendezett sajtó alá. Sokkal inkább kívánatos és fontos válaszolni Kékynek arra a vádjára, amely oly határozottan tagadja Tömörkény írói fejlődését. Fejlődött-e Tömörkény írói egyénisége, a Tömörkény-féle tárca-novella? Ha erre a kérdésre az egymást követő kötetekből szándékozunk valami fejlődési vonalat meghúzni, valóban kísérletünk sikertelen marad, s úgy tetszik, hogy Kéky vádja igazolható. Az is helyes megállapítása (ennek okaira majd ráté-

²¹ Budapesti Szemle 1912. 148—149. lap.

²² K. L.: Képek a magyar paraszt háborús életéből... (A XIX. század magyar irodalma kritikákban. Irodalomtörténeti Füzetek, 5. sz. 31. lap.)

²³ Budapesti Szemle 1917:458. lap.

rünk), hogy az utolsó kötet anyaga a legegyszerűsebb, ámbár azt viszont közelről sem fogadhatjuk el, — csak maguknak a köteteknek ismeretében sem, — hogy ez a kötet nem jelentene fejlődést az előbbiekkal szemben. Azonban egyáltalán jogosult módszertani szempont-é a tárca-novella íróját kötetéből megítélni? Nem saját területén, a napilapok, hetilapok hasábjain kell-e nyomon követnünk, hogy ílymódon ismerjük meg nemcsak terjeszkedési lehetőségeit, — mely annyira megszabja sok esetben a kompozíció alakulását, — hanem az időbeli megjelenést is, amely majd elárulja a fejlődést, ha van? Természetes, hogy Tömörkény sem tartotta magát az időrendhez, s kötetében egymástól időben távol-eső írások kerülnek szomszédságba. Könnyű lenne hivatkozni olyan kiáltó példára, hogy 1916-ban, fejlődésének a végső s jelentős idejében kiadja húsz éves korában, 1886-ban írott gyöngé, érzelmes kisregényét, helyesebben a Gyulai által dicsért »beszély« műfajához tartozó *Margit* című írását.²⁴ Ettől a példától mégis eltekinthetünk — azzal is magyarázhatni, hogy regényt kértek tőle, s egyedül ezt tartotta regényfélének írásai közül s választani való ideje sem volt sok.²⁵ Tömörkény megértéséhez, fejlődésének felismeréséhez nem a kötetei segítik a kutatót. Át kell vizsgálni az öreg Szegedi Híradónak 1884-es évfolyamától kezdve azokat a napi-és hetilapokat, szépirodalmi közlönyöket, amelyekben Tömörkény tárcái, novellái megjelentek, ezeknek időrendi vizsgálata nemcsak Tömörkény fejlődésének, de egész írói alkatának megismeréséhez is elvezet. A lapokban és a kötetekben megjelent tárcáinak időbeli összevetésekor értjük meg Tömörkény kötet-összeállítási elvét és azt is, hogy miért nem ítéltük Tömörkényről éppen kötetei alap-

²⁴ Az Érdekes Ujság ingyenes pünkösdi melléklete, 1916.

²⁵ I. Móra Ferenc megjegyzését: a Célszerű szegény emberek-hez írott bevezetésében, 18—19. lapon.

ján. Csak pár példa: 1907-ben megjelent *Különféle magyarok* ... c. kötetében találunk 1887, 1893, 1895, 1896, 1898, 1907 évekből tárcákat, az 1910-ben megjelent *Homokos világban* 1887, 1893, 1900, 1902, 1910 stb. évekből, az 1914-ben megjelent *Egyszerű emberek*-ben 1894, 1900, 1904, 1908, 1913 évekből találunk *minden rend nélkül összerakott* novellákat. A példákat még nagyon könnyen szaporíthatnánk. Ez a tény két irányban is tanulsággal szolgál. Elsősorban elárulja, hogy Tömörkény kötet-összeválogatási elve egészen ötletszerű, önkényes, nem saját fejlődéséhez, hanem tetszéséhez alkalmazkodik s bizonyítja azt is, hogy Tömörkény saját hibáit, értékeit sem látta a céhbéli, fúró-faragó író fanyar tudatosságával. Kedves figuráitól, tréfáitól, katonakori emlékeit idéző eseményektől nem tud elválni: egyik jele oly mélyre visszahúzódott, rejtező lírizmusának. Tömörkény fejlődését tehát csak a kötetből megismerni nem lehet. Minden értéktétele, amely csak a köteteken alapszik, alapjában téves, és módszertani felületességről tesz tanúbizonyságot. Hogy pedig Tömörkény írásaiban van bizonyos fejlődés, alább megpróbáljuk kimutatni.²⁶

Kéky további kritikája csatlakozik a Budapesti Szemle ismertetett felfogásmódjához. Ugy véli, hogy novelláinak néprajzi értéke alighanem nagyobb a költőinél,²⁷ talán csak érzelmessége és humora a maradandó.²⁸ Hibáztatja, hogy mindig a kuriózum a fő előtte, s a túlzásba vitt népieskedés sokszor csak

²⁶ Móra az általa kiadott kötetben — átértve ezt a szempontot — kísérletet tesz az anyag fejlődés szerinti elrendezésére, hogy azoknak legyen segítségére, »akiket Tömörkény téma gyanánt is érdekel«. Azonban anyagösszeállítása (amint ez bibliográfiánkból kitűnik) pontatlan s nem követi a kronológiai sorrendet, tehát nem eligazító jelentőségű.

²⁷ Budapesti Szemle 1912:149—151. lap.

²⁸ u. o. 456—57. lap.

affektációhoz vezet.²⁹ Hibáztatja az ismétléseket, az előadás bevezető terjengősségét, szárazságát; a kompozíció lazaságát, anekdotaszerűségét, a konstrukció hiányát veti szemére.³⁰ Viszont mégis ő az, aki Tömörkény érdemeire is hangsúlyosan rámutatott, főként poszthumusz könyvével kapcsolatban. Igaz, hogy ennek helyzeti oka volt: Móricz Zsigmond könyvével állítja szemben s így az ellentét kiemelésével Tömörkény dicsérete irodalompolitikai célt szolgált. Tömörkény könyvét szemben Móriczéval a magyar háborús irodalom egyik legvigasztalóbb munkájának tartja:³¹ az itthoni háborús magyar paraszti lelket ő rajzolta meg a legvalóságosabb vonásokkal. Kéky is rámutatott nekrológjában eltérően a Budapesti Szemlétől Tömörkény parasztábrázolásának kettős jelentőségére: az átalakuló, bomlófélben lévő népi kultúra szerkezetét s ezen belül a parasztság nyomasztó szociális sorsát, a lappangó agrármozgalmakat jól látó író dicséri.³²

A NYUGAT. ÍRÓINK KRITIKAI FELFOGÁSA egy pontban, a vidékiesség, a provincializmus iránti ellenszenvében találkozik a Budapesti Szemle kritikusaival. A Heimatkunstnak, e megrögzött, saját szűk területén túl nem lépő magyarosságnak nem is lehetett megértő bírálója a Nyugat, hisz egész irodalom- s történetfelfogása nem rokonszenvezett Tömörkény művészetével. A Budapesti Szemle kritikusa Arany János és Gyulai Pál magyarság-szemléletén növekedve idegenkednek a provincializmus íróitól, a Nyugat munkatársai — látszólag más alapfelfogásból kiindulva ugyan — szintén elítélik a magyar irodalmi regionalizmus megmozdulásait. A Nyugat kritikai felfogása

²⁹ u. o. 455. lap.

³⁰ Budapesti Szemle 1912:149—151. lap.

³¹ Irodalomtörténeti Füzetek 31. és 33. lap.

³² Budapesti Szemle 1917. 451. lap.

azonban még ebben az alapkérdésben is változatokban bővelkedik. Babits Mihály nem szól Tömörkényről — mint Gyulai sem, — de véleményére következtethetünk irodalomszemléletének ösmeretében. A »Magyar irodalom« című tanulmányában így ír: »...nem jelent nemzeti irodalmi értéket oly mű, mely pl. csupán a háza egy tájának, nemzetiségének érzéseit egészen belülről, csupán azon nemzetiség érdekeire vonatkoztatva és minden általánosabb nemzeti érdek nélkül, fejezi ki.«³³ Így a regionális irodalmi munkák közül irodalmi érték — mondja ugyanott — Mikszáth Jó palócok-ja, míg Lisznyai Palócz-dalai-t nem tartjuk értékesnek. Tömörkényt a Lisznyai-féle írók közé sorolták, amit például Laczkó Géának egy odavetett megjegyzése is bizonyít: »Tömörkény hiába ír kubikusokról, mégsem magyar; Móricz meg talán a kambodzsai fejedelemről is magyar paraszt-novellát írna. A lélekben van a magyarság, nem az „aszongyá”-ban!«³⁴ Kuncz Aladár szigorú és a legkisebb megértésre sem törekvő kritikája a Homokos világról szólva ugyanezt látja Tömörkény műveiben: köpködést, hazug népiességet, cifraszűrt, Lisznyai Kálmánt is elemlegeti, s azzal fejezi be kritikáját, hogy Tömörkény »nem hoz nekünk semmit a magyar népről«.³⁵

Ady — mint sok egyéb kérdésben is — nem alkalmazkodott szorosán a Nyugat felfogásmódjához. Már 1903-ban, nagyváradi újságíró korában neves magyar írónak nevezi s Gorkijt emlegeti vele kapcsolatban.³⁶ A Magyar Pimodán szubjektív val-

³³ Babits Mihály: Irodalmi problémák, Nyugat kiad., Bp. 1917. 1:37. lap.

³⁴ Laczkó Géza: Magyar író magyarsága, Nyugat, III. 1058. lap.

³⁵ Nyugat, III. 852—854. lap.

³⁶ Bramin: Tömörkény István és Ady Endre összekocanása, Szeged és Vidéke, 1918. máj. 8.

lomásaiba is belekerül Tömörkény, mégpedig igen nyomatékosan: »S azok akikkel élek, jobbanmondva akiknek élete elől ki nem térhetek, s akiket szinte annyira magyarnak tartok, mint magamat, megint engem igazolnak. Az, aki Szegeden, sőt Szögedében, ugyanazt csinálja a tanya-nyelvvvel s tanya-gondolattal, mint a városival és raffinálttal, a legvárosibb, legraffináltabb és legbetegebb írózseni, ő is az én emberem és tanúm.«³⁷ Bizonyos, hogy Ady jóval többet látott Tömörkényben a jól-rosszul irogató vidéki novellistánál. Igaz, hogy nem tartja a komponálás művészenek, s a valódi nagy író felsőségségét sem látja benne, de hányaveti, szaggatott stílusa mögül is kiérzik Adynak, hogy Tömörkény regionalizmusát: »kártékonyan nagy művészetnek«, tárcáit a magyar tárcairodalom legjáva alkotásainak tudja.³⁸ Így kapcsolódik össze Ady értékelése a Nyugatnak a regionalizmust elítélő szemléletével.

Ezzel a szemlélettel száll szembe a Nyugat hasábjain Török Gyula, aki fölhívja a figyelmet Tömörkény általános írói értékeire, melyek függetlenek akármilyen vidéktől, s pár mondattal igyekeznek rámutatni a Tömörkény provincializmusában rejlő általános értékekre.³⁹ Ugyancsak dicsérettel emlékezik meg Tömörkényről Móricz Zsigmond is, s bár cikke⁴⁰ semmit sem nyújt Tömörkény mélyebb megértéséhez, annyit mindenesetre jelentett, hogy a Nyugat kissé merev felfogásán lazított.

A SZEGEDI HIRLAPIRODALOM EGYIK teljesen különálló periódusában Tömörkény művésze-

³⁷ A magyar Pimodán, lásd: Vallomások és tanulmányok c. kötetben, Nyugat kiad., Bp. 1911. 32—33. lap.

³⁸ Nyugat 1917. I. 849. lap. A szegedi Tömörkény-matinén mondott dicsérő szavaira nem szükséges külön hivatkozni.

³⁹ Nyugat, 1917. I. 832. lap.

⁴⁰ Nyugat, 1917. I. 829. s. kkk. Ez a bevezető a Népek az ország használatában c. kötethez is.

tével s a szegediesség egész életstílusával szemben a Nyugatéval rokonhangot hallani. Az 1900-as évek elején Szeged irodalmi, szellemi életében megszólalnak a »Pest felé átutazó« — Juhász Gyula szavai ezek — Babits Mihály, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Balázs Béla, akik a szegedi paraszt-polgári nyugalmat, a szellemiség csökönös vidékiességét, lokalpatrotizmusát idegenkedéssel, borzongó haraggal figyelik. Tömörkényen és Cserzyn keresztül valójában az egész várost, a szegedi életformát támadják: a nyugat kulturális fejlődésére hívják fel a figyelmet, s a szegedvidéki nemtörődömség ellen agítálnak.⁴¹ Ők látják meg először és tartózkodás nélkül hirdetik is, hogy Szeged nem volt és nem is lehetett irodalmi város, úgy mint Budapest. Mikszáth is, Thury Zoltán is függetlenek Szegedtől: átutazók, mint kevés kivétellel minden Szegeden járt író. Viszont a Szegeden maradottak, a szegedi népiesek nem igazi írók: az egyik vékony humorba mártja a vastag etnográfiaát, a másik ellenben szentimentális történetbe mártja ugyanazt.⁴² Tömörkény és Cserzy ily módon való elítélését a város felháborodással fogadta, hisz a legérzékenyebb pontjait érintették ezek a kritikák. A Szegedi Naplóban névtelenül megjelent cikk kissé otrombán akarja visszautasítani a támadást — a cikkben tanulságos az, hogy Juhász Gyula cikkét a »Nyugatossággal« bélyegzi meg, idomtalan stílusparódiájában.⁴³ A Szeged és Vidéke is látta a város méltatlankodását s hamarosan megjelent a helyreigazító cikk, amely Tömörkény és Cserzy értékeit elősmeri, csak a közönség tunyaságát és érzéktelenségét veti a város

⁴¹ Szeged és Vidéke, 1906:38. sz. Diderot jelzésű cikk — valószínű, hogy Juhász Gyula írta.

⁴²: Juhász Gyula: A szegedi irodalom, Szeged és Vidéke, 1906:167. sz.

⁴³ Sz.: Csevegés az irodalomról, Szegedi Napló, 1906: 173. sz.

szemére.⁴⁴ Maga Juhász Gyula is két év múltán⁴⁵ már szeretettel emeli ki Tömörkény írásművészetének szociális értékeit. Ez a vita érdekesen mutatja a Nyugat magyarság-látásának alakító jelentkezését a magyar vidék konkrét problémáiban.

MÉG A HIRLAPIRODALOMBAN MEGJELENT Tömörkény-cikkekre kell egy pillantást vetnünk. Jelentőségük a használható életrajzi adatokon kívül annyi, hogy a Tömörkényről keringő s a közönség tudatában élő általánosságokat jó vagy rossz értelemben rögzítették s irányították. Olyan megállapítások pár soros ismertetésekben, hogy Tömörkény az élő magyar nyelv tanítója,⁴⁶ hogy előadása néprajzzal túltömött,⁴⁷ hogy egyszerű nemes magyarság az övé⁴⁸ (csak pár példát ragadjunk ki), a Tömörkény-kutatásban nem úbaigazító jelentőségűek. Nem tarthatjuk sokkal többre Tömörkény halálakor megjelent nekrológokat sem. A közkeletű dicséreték, általánosságok között alig húzódik meg konkrét tartalom, ha a rokonszenvet, a szeretetnek mindenünnen hallható megnyilatkozását őszintének tartjuk is. A Tömörkény-szemléletben ekkor jelenik meg a mindenütt kutakodó, külsőséges hatáskeresés: sokfelé találnak Tömörkény író-rokonaira. Így hasonlítják Gogolyhoz, Csehovhoz, Dickenshez, Patapenkóhoz és még sok máshoz minden különösebb igazolás nélkül. Még örvendhetünk, ha a rokonszenv megnyilatkozása Tömörkénnyel kapcsolatos kérdések megoldására vállalkozik: Podhradszky György az ethnografus Tömörkényről ír, felhívja a figyelmet a még száraznak

⁴⁴ Szeged és Vidéke, 1906:173. sz.

⁴⁵ Szeged és Vidéke, 1908:23. sz.

⁴⁶ Kritika, 1910:196. lap.

⁴⁷ Renaissance, 1910:I. 570. lap.

⁴⁸ Budapesti Hírlap, 1910:91. sz.

tetsző ethnográfia rajzaiban is meglévő művészi értékeire.⁴⁹ A múltó évekkel együtt múladozó, gyérülő emlékezések, cikkek nem tartalmaznak sok hasznosítható anyagot: életrajzi adat-törmelékek, apróbb anekdoták.

Jelentős szolgálatot teljesített dr. Banner János, aki a szegedi egyetemen »Tömörkény és a magyar néprajz« címen egy fél éven át heti egy órában foglalkozott Tömörkény munkásságával. Sajnos előadásának kézírata elkallódott. A Dugonics Társaság megemlékezései közül — az 1918. évi mellett — megemlítésre érdemes dr. Erczbrucker Aladár előadása Tömörkény nyelvéről 1921-ben.⁵⁰ Megemlékezések között kell szólanunk Sz. Szigethy Vilmos művéről, aki könyvében több hasznosítható adatot őrzött meg Tömörkény egyéniségének, életének megértéséhez.⁵¹

**AZ IRODALOMTÖRTÉNETI MONOGRAFIÁK-
BAN, KÉZIKÖNYVEKBEN,** tanulmányokban már természetesen a Tömörkény-kérdés leegyszerűsödött: nagyobb részét beosztják a »Mikszáth—Gárdonyi-féle« iskolába,⁵² s pár jelzővel, szegediségének fölemlgetésével a kérdést megoldhatni vélik. Persze, hogy így épp az egyéni, ami Tömörkényt Tömörkénnyé tette, hullik ki a megfogalmazásból, s a Mikszáth—Gárdonyi-féle iskolába való beosztás

⁴⁹ Magyarország, 1917:183, 198. és 207. sz.-ok. Ide csatolhatjuk az Ethnographia-ban (1917:315. lap) megjelent nekrológot, mely szépen elemzi Tömörkény néprajzi munkásságát.

⁵⁰ E tanulmány írója Tömörkény írói pályájának első, ismeretlen periódusáról tartott előadást a Dugonics Társaságban 1933. decemberében.

⁵¹ Sz. Szigethy Vilmos: A régi Szegedből az újba, Szeged, é. n.

⁵² Így legújabbán Keresztury Dezső szép tanulmánya is, lásd: Dezső v. Keresztury: Die neueste ungarische Literatur, Ung. Jahrbücher, 1933:3—4. sz. 314. lap.

megokolását sem kapjuk meg kielégítően. Régibb tanulmányban, amilyen Lázár Béláé, e mellett a szempont mellett él az élő irodalommal szembenálló kritikus harciassága, keménysége: szemére veti Tömörkénynek póriasságát, ethnográfiai aprólékos-ságát, vidékiességét.⁵³ Az irodalomtörténeti munkák közül még a legbehatóbban Ferenczy Zoltán foglalkozik Tömörkénnyel.⁵⁴ Igyekszik magyarázni regionalizmusát, a Mikszáth-iskolával való összefüggését, analizálja stílusát, figyelmeztet parasztlátásának szociális oldalára. Mindezt persze, lehető röviden. Már sokkal általánosabb és kevesebbet mondó képet kapunk a többi összefoglaló munkából:⁵⁵ érintik témaanyagát; magyarosságát, népiességét, Mikszáthtal és Gárdonyival való rokonságát — mindezt a második vonalbeli, derék vidéki írónak kijáró jóindulatú fölületességgel. Nem mond az eddigieknél sokkal többet Várkonyi Nándor sem,⁵⁶ bár Tömörkényre való többszöri hivatkozása azt mutatja, hogy munkásságát nem tartja jelentőség nélkülűnek. Viszont Alszeghy Zsolt a XIX. század magyar irodalmának tárgyalásakor Tömörkényről teljesen megfélelkezik,⁵⁷ s egyik tanulmányának megjegyzései sem vallanak arra, mint-ha Tömörkényt igazabban értené.⁵⁸ Egyedül Benedek Marcell az, aki még a legáltalánosabb össze-

⁵³ Lázár Béla dr.: A tegnap, a ma és a holnap, kritikai tanulmányok második sorozata, Bp. 1900:207. és 222. lap.

⁵⁴ Műveltség Könyvtára, XI:619—620. lap.

⁵⁵ L.: Pintér Jenő: A magyar irodalomtörténet kézikönyve, Bp. 1921:II. 401. lap, u. ö.: Magyar irodalomtörténet, Bp. 1928:II. 125. lap., Dr. Bartha József: Két nemzedék irodalma, Bp. 1926:37. lap, Dr. Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története, Bp. 1930:II. 247—248. lap.

⁵⁶ A modern magyar irodalom, Danubia, Pécs, é. n.: 141. lap.

⁵⁷ A XIX. század magyar irodalma, Bp. 1923.

⁵⁸ Vázlatok, Bp. 1925:94. és 76. lapok.

foglalásaiban is szerető megértéssel szól Tömörkény esztétikai értékeiről, s kiemeli irodalmi munkásságának jelentős szociális vonásait.⁵⁹ Ezekben az irodalomtörténeti művekben az általánosságok mellett, mint irodalomtörténeti tény egyedül a Mikszáth—Gárdonyi mellé való sorozás a lényeges. Nem mintha csak ezekben a művekben vetődne fel ez a szempont. A Budapesti Szemle kritikussai is látták ezt. Kéky határozottan rámutat Mikszáth és Sebők Zsigmond hatására.⁶⁰ S ő is — mint Ady is — például a kaszát vásárló paraszt alakjában Tömörkény *Pengetés*-ének előképére ismer. Az irodalomtörténetnek ez a kategorizálása ilyen módon, általánosságban odavetve nem eligazító és tévedésekhez vezet.

MÉGSEM VAGYUNK TELJESEN MAGUNK-RA HAGYATVA, ha Tömörkény emberi és írói arcát akarjuk megrajzolni. Egy-két részletesebb analízist találhatunk a Tömörkény-irodalomban. Elsősorban Móra Ferencnek a Célszerű szegény emberek című kötet elé igaz szeretettel és megértéssel rajzolt portréjára gondolunk. A tanulmány elsősorban Tömörkény emberi, írói egyéniségét állítja elének Móra közvetlenségével, megjelenítő erejével. Ha irodalomtörténeti értékelésének kissé túlzott felfogását⁶¹ nem is vallhatjuk a magunkénak, s kötet elrendezésének hibáit nem feledhetjük, mégis úgy véljük, hogy a Tömörkény-irodalom leggondosabb és legokosabb, Tömörkény sajátosságait legjobban megértő írás a Móra Ferencé.⁶²

Juhász Gyula is több tanulmányban, emléke-

⁵⁹ I. pl.: Délsziget: 332. lap. A modern magyar irodalom, Bp. [1924.] 15. lap, stb.

⁶⁰ Budapesti Szemle, 1917:449. és 453. lap.

⁶¹ I.: i. h. 6. lap.

⁶² Sokfelé megjelent kisebb-nagyobb cikkei mind erre az alapszövegre vezethetők vissza.

zésben foglalkozik Tömörkénnyel, sőt száz egynéhány gépelt oldalas kézíratos munkájában Tömörkény egész munkásságának és élettörténetének megírására vállalkozott. (A munkát a Dugonics Társaság megbízásából írta 1928-ban; a kiadására — nem tudni miért — nem került sor.) Tanulmányainak tömör megfogalmazásában az általánosságok mellett finom esztétikai észrevételeket találunk: a Tömörkény-kompozíció és -stílus nem egy vonására érdemesen mutatott rá Juhász Gyula. Összefoglaló munkája azonban nem oldotta meg a Tömörkény-problémát. Életrajzi adatait használhattuk fel csupán.

Nem hagyható figyelmen kívül Balassa Árminnak a Dugonics Társaság Tömörkény-Emlékünnepén, 1918-ban mondott hosszabb emlékbeszéde sem:⁶³ Tömörkény jobb megértéséről tanuskodik ez az egyenetlen írás, amelyben ötletes megállapítások, hasznosítható tények mellett lapos általánosságok és üres dicséretetek foglalnak helyet.

Végezetül foglalkoznunk kell egy nemrégiben megjelent disszertációval, amely a kérdés teljes feldolgozását tűzte maga elé.⁶⁴ Javarészen nem egyéb, mint a szerző előtt ismert Tömörkényről szóló irodalom (s ez nem valami terjedelmes) feldolgozása a forrásra való hivatkozással, néha hivatkozás nélkül is.⁶⁵ Sem esztétikai, sem történeti szempontjai nincsenek.

A TÖMÖRKÉNY SZEMLELETNEK e kritikai áttekintése a Tömörkény életében munkáló magyar

⁶³ A Dugonics Társaság Tömörkény Emlékünnepé, Szeged, 1918. 11. s. klk.

⁶⁴ Rozgonyi Margit: Tömörkény István, Bp. 1932. 39 lap.

⁶⁵ V. ö. pl.: Rozgonyi i. m. 9—10. és Balassa Á. i. h. 23—24., Rozgonyi: 8. és Balassa: 20., Rozgonyi: 28. és Kéky; Budapesti Szemle 1912:149., Rozgonyi: 14. és Török Gyula: Magyarország, 1917. máj. 5.

irodalmi tudatot is megéreztetni szándékozott, hogy így Tömörkény fellépésének irodalmi atmoszférája, egyéniségének jelentősége, egyedisége a továbbiakban annál élesebben kidomborodjék. A Tömörkénnyel szemben álló irodalom elvi kijelentéseiben s a szegedi tárcaíró irodalmi gyakorlatában voltaképpen a hagyományos esztétikai szempontok és a fejlődő irodalom összeütközését, majd a magyarság kérdésében egy új Európára hivatkozó magyarság, egy ma már elpusztult regionalizmus szembenállását kísérhetjük figyelemmel. Az ellentéteknek ez a változatossága és iránya ad a Tömörkény-szemlélet történetének általános magyar szellem-történeti fontosságot is, tárgyalását a pontokon ezért nem foghattuk rövidebbre. Szükszavúbbak voltunk Móra, Juhász, Balassa Ármin eredményeinek ismertetésekor, ezekre az eredményekre azonban munkaközben úgyszólván a megfelelő nyomatékkal fogunk utalni.⁶⁶

ARRÓL IS MEGGYŐZHETI A KUTATÓT ez a kritikai áttekintés, hogy Tömörkény munkásságának, írói alkatának feldolgozása nem hiábavaló feladat. Tömörkény írói egyénisége, — mint Erdélyben Peteleíé — irodalomszociológiai, (a magános vidéki író és az irodalmi élet viszonya), és szellem-történeti (a magyar szellemiség egyik tipikus és veszendő jelensége) szempontból figyelemre méltó probléma. De megérdemli a kutatást Tömörkény műfaj-történeti, stílustörténeti szempontból is: a tárcanovellának egyik, egyebünnen meg nem ismerhető fejlődési vonalát kísérhetjük végig munkáiban. S az esztétikai mérlegelés is találhat

⁶⁶ Itt kell megemlítenem, hogy munkámban sokat köszönhetek dr. Szalay Józsefnek, aki a gazdag levél- és hírlapanyagát oly készségesen bocsájtotta rendelkezésemre, nélküle a Tömörkény-kutatás sokkal kevesebb eredményt mutathatna fel.

a magyar novellairodalom történetében el nem hanyagolható értékekre Tömörkény köteteiben, újságcikkeiben.

Egyéniségének, munkáinak vizsgálata segít a szegedi szellem, tágabb értelemben a szegediesség életformáinak mélyebb megértéséhez. Ennek az elpusztult életstílusnak megősmérése pedig az egész magyar kulturtörténet számára is szolgál némi tanulsággal: a vidék magyarosságának, polgári-paraszti, regionális kultúrájának, életformálásának egyik legjellegzetesebb, legbensőségesebb példája. Tanulmányunk iparkodik ezt a problémát is fontolóra venni.

II.

REJTŐZŐ EMBER, REJTŐZŐ VÁROS A család, gyermekévek; a patikus segéd, a novibazári baka. Szeged: a Város. Az újságíró, könyvtáros, múzeumigazgató. A rejtőző ember.

CEGLEDEN, 1866. december 21.-én született Tömörkény István; apja Steingassner József, ekkor (ismeretlen anyagi bajok után) vasúti váltóőr, anyja Ströbl Mária, a jómódú szegedi vendéglős leánya. Maga tréfálkozik önéletrajzi vázlatában,⁶⁷ hogy szülővárosát sohasem látta: a vasutállomás akkoriban messzi volt a várostól, s a csikorgó karácsonyi hidegben a káplán, Vida Ferenc jön az újszülötthöz. A familia anyai és apai ágon is régi vendéglős nemzetség. A Steingassner-család volt állítólag első bérlője a Pannonia szállodának Pesten,⁶⁸ anyai nagyapja is vendéglős Szegeden, apja pedig a Feketesasnak lett a tulajdonosa Szegeden, ahol búzakereskedők, kupecsek, a bögös hajók gazdái, öreg hajóslegények tanyáztak.⁶⁹ Az apa a vendéglő mellett gazdálkodott, s a nyarat jórészt a balástyai majorban töltik a gyerekek. Néha a nyári forróságban a Tisza partján, a régi vár omladékos romjai között rákásztak, halásztak, s a porosra szá-

⁶⁷ Száz Magyarok Könyve, II. 293. Ugyanitt — nem tudni miért — már mint vendéglőst emlegeti apját. Itt jegyezzük meg, hogy az Élet (1917. I. 443.) pesti születésűnek mondja tévesen, ez az adat egy-két napilapba is belekerül. Születéséről Tömörkény megemlékezik még E. 91. lap.

⁶⁸ Magyar Vendéglős és Kávésipar, 1917. máj. 15.

⁶⁹ Cserzy Mihály: Az öreg Szeged, Szeged, 1922:37.

radt parton tenyérnyi kagylókat gyűjtögettek.⁷⁰ Az első gimnáziumot Szegeden járta a piarista atyáknál,⁷¹ ezután 1877-ben Makóra kerülnek: apja a makói nagyvendéglőt, a Koronát bérbe vette az uradalomtól.⁷² A városka református algimnáziumába járt tovább. Igazgatóval és a református lelkészszel együtt is csak négy emberből állott a tanári kar s Tömörkény emlegeti is, hogyan helyettesítette tanárait az első vagy második osztályban szigorú igyekezettel.

A makói esztendők termékeny, színes nyugalma, a gyarapodó kispolgári család békességes élete gazdag alkalom a szemlélődő kis diáknak a nagy vendéglő udvarán. A feketébe öltözött, kártyázó nagygazdák, nagy tajtékipipájú zsidó gabonakereskedők, egy-egy őszszakállú török zarándok, aki Budára tartott Gül Baba sírjához, oláh medvetáncoltatók, torontáli sváb parasztok, savoyard majmosok, a megyegyűlések előkelő urai,⁷³ furcsa talján cukrász, aki voltaképen Graubündenből való, a nagy udvar sokféle állata⁷⁴ fantáziamozdító, alakító erők, az első s meghatározó élménykomplexumot jelentik. Itt ösmerkedik meg a paraszttal is először közelebből az úri fiucska, ahogy egy barátjának visszaemlékezéseiből tudjuk: összebarátkozik egyik osztálytársával, aki jóízű mondásairól híres parasztyerek, sokat bámulja a nagyerejű, félkezű Nagy Jánost.⁷⁵ Makón éli át városának — mert hisz a városa mégis csak Szeged — pusztulását; öreg kocsisuk átviszi a rombadőlt városba, (hol a fiatal Mikszáth riportereskedik ezidőtájt), hogy rokonait

⁷⁰ V. 77—78.

⁷¹ Juhász Gyula kéziratós műve 10. lap.

⁷² E. 87.

⁷³ E. 90—91.

⁷⁴ vö. K. 152. kkk.

⁷⁵ Hantházi András: Tömörkény s a félkezű Nagy János... no meg a László Gazsi, Sz. N. 1927. máj. 22.

elhozzák a veszendő városból — nem hagyták bizon-
yosan ők a szegedi hajlékot.⁷⁶

HAMAROSAN VISSZAKERÜL a Steingassner familia is Szegedre, az újjáépülő városba. A pár gimnáziumot végzett fiúnak állást kell kerenie s 1882-től⁷⁷ a Kovács patikában gyakornok három esztendeig. Az első időkben ismeretlen okból (ugyan ő indokolja a patikában vallott fiaszkóval és a mesterség iránti irtózással) öngyilkosságot kísérel meg egy adag morfiummal, amely bizony kudarccal végződött, s csak későbbi évődésekre adott jó alkalmat. Kedélyes kis hely volt az öreg Kovács patikája: sok könyv, sok barát, jókedvű kaszinóztatás s vanyúvizes borocska mellett, öreguras elmélkedések;⁷⁸ a fiatal gyakornok azalatt a szomszéd szobában olvas, írogat. Könyvélményeinek, olvasmányihletének legjelentősebb része e korra nyúlik vissza. Gyerekkori olvasmányai: Robinson, Jelky András, Szép Meluzina, Szent Genovéva, Tatár Péter ponyvai, Cooper, a Vasárnapi Könyvtár kiadványai, a szeretett Verne-könyvek után most olvassa Jókait, Vas Gerebent s legkedvesebb íróját, Turgenyevet; Dickens, Bret Harte, Mark Twain, Theuriet, Daudet ekkor kerülnek kezeügyébe.⁷⁹ Ekkor böngészgeti persze a szegedi hirlapirodat, az öreg Hiradót, a fejlődő Szegedi Naplót, ezeknek hasábjain kedves íróinak novellái, rajzai mellett rátalált Mikszáth írásaira is, s megismerkedett a kor novella-, tárca-konvencióival, formuláival. Olvasmány ihleteinek hatása alatt kezdi írogatni a 18 éves patikusgéd tárcáit, rajzait, s egy-két

⁷⁶ E. 95. s. kkk.

⁷⁷ Juhász i. m. 15.

⁷⁸ vö. Móra C. 4—5. és Cserzy i. m. 21.

⁷⁹ I. ezeket az adatokat: Legkedvesebb könyveim, összegyűjtötte Gyalui Farkas: Tömörkény nyilatkozata a 147. lapon.

sikertelen gyáva kísérletezés után első rajzai 1884 őszén meg is jelennek a Szegedi Hiradóban.

Közben megszerzi az oklevelet, s Kistelekre kerül a Keresztes patikába,⁸⁰ ahonnan egyre-másra küldözgeti érzelmes rajzait Szegedre. Összedisputál főnökével valami gyógyszer készítés-módja fölött s odahagyja a kondíciót, inkább kimegy bátyjához a balástyai tanyára, ahonnan lovas emberrel hívják a városba, hogy egy külvárosi patika vezetését átvegye. A buzgó patikus, aki gyógyszerészeti szaklapokba is írogat, tovább is szerkeszti elbeszéléseit agglagényekről, kisvárosi szerelmekről, szegedi utcákról, immár Tömörkény névvel. 1886 tavaszán már ezzel a névvel szerződteti rokona, Burger Gusztáv, a Szegedi Hiradó tulajdonosa. A tárcák mellett rendőri riportokat ír, bírósági tárgyalásokat hallgat — egyik sajtóságos szegedi műfaj csirái! — s szívvel-lélekkel ujságíró. Ujságíró, aki ezért elveszti önkéntességi jogát, s 1888-ban besorozzák három esztendőre közlegénynek. Elkeseredésében még aznap folyamodik, — hiába tartóztatják, — hogy Boszniába, a novibazári csapathoz helyezték le. A novibazári hegyek között, a Lim patak mellett katonáskodott egy esztendeig.

A KIS PATIKUSSEGÉD, akinek életére eddig városának mozdulatlan csöndje borult, aki minden nagyobb irodalmi kultúráltság, elmélyültség nélkül másolgatta a kor tárca-novelláit, most először kerül szembe egy brutálisabb, mozgalmasabb valóságrenddel, az élet váltakozó, elevenebb színeivel; egész emberiessége issza magába az új élményeket, hogy haláláig sem feledje őket. Az öreg, köd-sípkás hegyek, a zúgó vizű Lim, éjszakai őrtállások, nagy italozások a kantinokban törökökkel, bosnyákokkal, a hazavágyódó, fagyott fecskéket melen-

⁸⁰ Az önéletrajzi vázlat mellett, Szeged és Vidéke, 1917. ápr. 24.

gető katonák, az öngyilkos baka, a török captiék, akik karóra húzva hozzák az erdei rablók lenyíszált, vért csöpögő fejét, pálott, üres ünnepnapok, az élet nyers valóságossága s egyszerűsége, mind-mind beszivárogtak, s átjárták írásainak erezetét, szavait, fordulatait, gesztusait formálták. A férfi egyik legmélyebben fekvő, legbensőségesebb élményrétege itt formálódott ki: parasztlátása, saját témái, formái alakulóban immár. Minden fönntartás nélkül éli a novibazári közlegény életét: az éjszakai beszélgetéseket szomjasan, mohó figyelemmel hallgatja, s néha ő is neki kezd, s kísérteties históriákat mond el a cimboráknak.⁸¹ Sőt van egy bizonytalan tudósításunk⁸² arról is, hogy litografált szépirodalmi bohókás lappal mulattatta volna társait, a 46-os szegedi bakákat.

A novibazári egy esztendő követte a második Szegeden s hosszas kóborlásokkal, hadgyakorlatokkal Krassó-Szörényben, Csanádon, Aradon, Bihar megyében.⁸³ Csak ezután került a harmadik évré Bécsbe, ahol kedélyesen telt már az élet, a szolgálat sem volt valami kemény, s az akkoriban jókedvű Bécs mozgalmassága jó változat volt a hadgyakorlatok poros menetelése, a füstös bihari oláh kalyibák után. Itt telt el a harmadik esztendő, s 1892-ben már végleg hazaérkezett őrmesteri csillagokkal — Tömörkény. Hazaérkezett Szegedre.

SZEGED: A VÁROS: A hazaérkezett is, az itthoniak is úgy érezték-tudták, hogy e város zárt, független, állandó valóság, mással össze nem mérhető, s nem is mérendő, immanens értékrend: számukra az élet teljessége. Vajjon mi ez a gögös.

⁸¹ I. tárcáját: Boszniai bakaélet, Sz. H. 1888:257.

⁸² Népszava, 1922. nov. 17.

⁸³ Juhász Gyula cikke: Délmagyarország: 1926. máj. 30. és F. 134.

zárkózottság, életteljesség? Mikor Cserzy Mihály 1922-ben írott könyvében⁸⁴ a világháború s a forradalmak súlyos esztendei után visszaemlékezik az elsüllyedt városra, az öreg Szegedre: italos napok, boros anekdoták, régi bormérések, híresfőztü vendégfogadósnék, ünnepnapos duttyánok jutnak eszébe, s az egész könyvét csak róluk írja meg. Ez s csak ez az emlékek jelentette a világháborúban elpusztult s olyannyira szeretett Szegedet, a kedélyes, patriarchális élet jó ízeit és nyugodalmát. Szimbólikus jelentőségű ez a könyv, — ha ma már csak keserű és nyomasztó is e szimbólum — egész nemzedéknek, életformának, önmagáról való tudatát, önmagának értékelését leplezi le. Mi élteti s táplálja gazdag nedvekkel ezt a vérmes, vaskos életet? mi adja gerincét a szegediességnek, a szegedi tudatnak? mi húzódik meg a polgári-paraszti jólétnek zsiros derűje mögött?

Mező-Szeged városát,⁸⁵ e tipikusan alföldi magyar paraszt-polgári várost — mely ugyan egy ideig a XVIII. században a Rátz-Szeged nevezetét kénytelen túrni a Palánk elhatalmasodó rác urai miatt — szinte magatudatlanul szerves fejlődésében zavarta meg kegyetlenül az 1879. évi árvíz. Egyelőre úgy tetszett, hogy csak az épületeket sodorták el a hullámok, a nagy pusztulás után ismét a régi vá-

⁸⁴ i. m.

⁸⁵ A város történetének adatait a következő munkákból vettem: Reizner János: Szeged története I—IV., Szeged, 1899. és 1900., Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora, Szeged, 1901., Szeged, szerkesztette: Kiss Ferenc, Tonelli Sándor, Sz. Szegedy Vilmos, Budapest, 1927., Kovács János: Szeged és népe, Szeged, 1901., Kálmány Lajos kötetei. A történet-értékelő szempontokban, történetfelfogásban sokat köszönhetek Szekfű Gyula műveinek, I. Hóman—Szekfű: Magyar Történet VII-ik kötet, Szekfű: Három nemzedék és ami utána következik, Budapest, 1934.

ros fejlődik, nő tovább. Az árvíz után következő három esztendő az újjáépítés ideje: Tisza Lajos és udvara, politikusok és mérnökök hozzálátnak, hogy a kor igényeinek, a kor legjobb meggyőződésének megfelelően újjáalkossák a várost. Racionalista városépítési tervük — melynek keresztülvitelére oly kitűnő alkalmat nyújtott a javarészében elpusztított Szeged, — nem sokat törődött a városnak sajátos alkatával, történeti, ethnikai alakulásával. Várost akarnak építeni, s így elsősorban a Palánk, a mai Belváros rendezésére gondoltak. Kialakulnak a körutak, sugárutak síma, merev vonalai, fölépülnek a kor hamisan történeti, stílustalan építészetének modorában a nagy köz- és magánépületek. A régi Palánk, amely mindig is befogadója volt az idegennek, németnek, rácnak, dalmatának, ezúttal is öröme-st alakul át, városiasodik. A város alkatában eddig is élt különbözőségek most egyszerre határozottan előtűnnek, szinte részekre bontják az újjáépített Szegedet: Alsóváros, Felsőváros és Belváros, a három sajátos szín, ezeknek belső ellentéte és egysége határozza meg a városnak jellegzetes történeti fejlődését, életformáját.

Alsóváros, amely IV. Béla kúnjainak befogadása óta senki idegent be nem fogadott, tovább éli a maga elbúvó paraszti életét, immanens ragaszkodással őrzi javait, cigánytól, úrtól egyaránt, s a városhoz fűzi elszakíthatatlan, szinte misztikus szá-lakkal a Délvidékre kirajzott fiait is, a Délvidék nyomorgó magyar telepeseit. Megbolygathatatlan nyugalomban, csöndes földmivelő kultúrájában a világháborúig nem is zavarja semmi. A paraszti életnek másik formáját valósítja meg Felsőváros eleven, talpraesett népe, mely sohasem is ellenkezett annyira az idegen beszivárgással, inkább magába olvasztotta azt, és eltanulta életrevaló for-télyait. Ez a kemény, ruganyos fajta (ethnikailag is sokban eltér Alsóváros népétől) a halász- és ha-

jösmesterséget űzi már régóta jó hírrel.⁸⁶ A régi primitív halászmesterkedésektől a kora-kapitalizmus formáin át a fölsővárosi halászmesterség, s a később nagy kifejlődésnek indult hajósmesterség is eljut a kapitalizmusig. Néhány fölsővárosi hajósgazda, halászmester hatalmas vagyont szerez (a legendás hírű Zsótérék!), és valami sajátságos magyar paraszti kapitalizmust, melyben még egész családias, patriarchális közvetlenség él, valósítanak meg. Ez a Fölsőváros a gazdag, hetyke, mulató, cigányos városrész, melyet a Belváros urai épp úgy kedveltek, mint az írók, akik szívesen bújták a hangos fölsővárosi korcsmákat vörösborért, Dankónótáért. A Fölsőváros népéből, és bevándorolt idegenekből kialakult Rókusnak, Móra-városnak különösebb saját egyénisége nincsen.

Az idegeneket befogadó, s lassan átmagyarító (lásd a Dugonics-család három generációját!) Palánknak Belvárossá változását, a változásnak tragikus okait ösmerjük. Ez a változás azonban nemcsak külső jelentőségű, s nemcsak azt jelentette, hogy Szeged most már nagy paraszttömegei ellenére is nyugati módon fejlődhetik várossá, ahogy ezt a városépítők és a város urai gondolták. (Tudjuk jól, hogy éppen a nyugatias városfejlődés nem adatott meg Szegednek sajátságos történeti, szociális, alkati helyzete miatt.) A városiasodó Belváros egyre gyorsabb ütemben vetkőzi le régi kispolgári nyugalmit, egyszerűségét: az öreg városi szenátor, aki péntek reggelenként hosszú tajtékipával lépkedett a halpiac felé, s vitte haza a fűzfavesszőre font egy főzet halat, s fehér cipót,⁸⁷ ugyancsak csodálkozva szemlélhette megbolygatott városát. Ez a Belváros, a beékelt idegen test, szinte város a városban, legmélyebb jelentőségét abban hordozza,

⁸⁶ Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről c. kötetében: A gyalmos és réti halászokról.

⁸⁷ Cserzy i. m. 5.

hogy az eddig immanens módon fejlődött várost ráébreszti sajátosságaira, alkatának különösségeire. A városkép megváltozása, gyors fejlődése kelti fel ezekben az években a szegediesség tudatát, ébresztgeti ennek a paraszt-polgári életstílusnak vallóit. A szegediesség, a szegedi öntudat, a »szegedi lélek« önmagára találása, önmagára ösmerése tehát éppen az elmúlásnak első esztendejében ébred fel, akkor tudatoskodik, amikor ennek a szegediességnek tartalmi s formai elemei; történeti, szociális komponensei már halódófélben vannak. Ami eddig Alsó- és Felsőváros paraszti népében magatudatlanul élt valóság, életforma, a Palánk idegeneiben asszimilált kultúra volt, amelyet semmiféle külső tudatosság nem őrzött, irányított, hanem tudattalan biztonsággal védte, s ápolta önmaga természetét, most egyszerre tudatosan fölismert értékke, reguláló elvvé válik. (Sajnos, hogy ez a fölismerés nem vált e tudatos szegediességben igazi városismeretté, a szegedi kultúra tiszta átértésévé.) A város, úgy tetszik, ráismer önmagára, egyebütt meg nem található színeiben gyönyörködik, s félti, óvja sajátos, fogyatkozó javait. (Innen könnyen érthető, hogy milyen termékenyítő talaja ez az öntudatra ébredés a szegedi úgynevezett »Heimantkunst«-nak, írói vidékiességének. Tömörkény szándéka szerinti város ez.) A kis paraszt-polgári város, a Mező-Szeged, mely eddig paraszti népe, a sivatagos Alföld ellenére is mindig rezonált Európa nagy hullámvéréseire egyetemes megmozdulásaiban, vezető egyéniségeiben, most e régi kapcsolatával ellentétes irányt vesz: öntudatra ébredten, önmaga felé fordul, elvágja a világ felé vezető szálak javarészét. Az a Szeged, amely a XV. és a XVI. században oly sok fiatalját küldi külföldi egyetemekre, amely a reformációnak nem egy neves íróat ajándékozott, a fölvilágosodás korának aufklärista piaristáitól tanult, az a Szeged, amelynek egyik leghűbb fia, Du-

gonics András, még a szegediességet, kedvesen primitív népiességét is korának európai: barokk és preromantikus formanyelvén fejezi ki,⁸⁸ másik derék fia pedig, a földmérő Vedres István Széchenyi egyetemes magyar gondolatkörébe kapcsolódva munkál városa sorsán, ez a Szeged most egyszerre elfordul az egyetemes magyar kultúrától, elfordul Európától. Így véli megmenteni veszendő önmagát. Meghatóan naív s egyben félelmes erejű példázója e szegedi tudatnak a népszerű plébános, a Rákóczi-kor lelkes historikusa, Varga Ferenc, aki kijelenti, hogy fegyveresen áll ellent, és csak holttestén keresztül engedi lebontatni a palánki öreg Szent Demeter templomot; s az Istennek új templomot fogadó város néki ad igazat.

E kis makrokozmosz, e vélt önérvényű valóságrend úgy tudta, hogy életének, sorsának minden problémája saját talajából nőtt, s csak ott oldható meg. Az egyetemes magyar kultúrától, a fővárostól elszakadott város visszavonultságának, magánosságának boldog hitében növekedett, s ezt az attitűdöt, életérzést több körülmény, tény látszott igazolni. A város egész Délvidéknek gyűjtőmedencéje, irányító, vezető centruma, egyben kisugárzó terület, ahonnan a magyarságnak átalakító forrásai buzognak. Telepeseik, jórészt Alsóváros csendes népe, a nagy nélkülözések ellenére, minden külső állami segítség híjján kirajzanak a melengető anyavárosból, s magukkal viszik őstőneikben, hagyományaikban a szegedi népi kultúrát, a népdalokat is, a napsugárdiszes házakat is: így jelenik meg szétszórta sokfelé Szeged népe. E kivándorlás — melynek szomorú szociális okaira rátérünk — naív büszkeséggel töltötte el a várost, szellemének expanzióját, életrealitásának bizonyosságát látta benne. Ugyane büszkeséget, önmagával megelégedett szegediességet táplálta az »iskolaváros« nevelői ön-

⁸⁸ vö. Baróti Dezső: Dugonics András, Szeged, 1934.

tudata. A Délvidék szerb és sváb gyermekei mind ide jártak, hogy a szegedi iskolákban tanulják meg a magyarsághoz való asszimilálódást. Az iskolák, konviktusok friss, fiatal eleveisége országos bizonyossága volt Szeged formáló, alakító erejének s igazolása a város lokálpatriotizmusának, göggyének. S a város árasztja magából az isteni kegyelemnek erőt, a vallás szép vigasztalását: az alsóvárosi Mátyás-templom csodatévő Máriája, az Auxiliatrix Segediensis forrasztja össze ünnepén minden esztendőben a város minden rendű-rangú népét, az itthonmaradottakat s a messziről visszazarándokoltakat. A közösség áhítatának, a kegyelemben való összetartozásnak mai napig is megrendítő példáit adja a Havi Boldogasszony ünnepe. Im: a vallás vigasztát árasztó, nevelő anyaváros, a magyarságnak állandóan munkáló fészke.

S mégis e nagyjelentőségű tények mellett is a város alkotának, e korbéli történetének vizsgálásakor nem küzdhetni le valami kísértő bizonytalansági érzést. Ezt a bizonytalankodást indokolja a város alkotában, benső fejlődésében és a szegediesség tudatában rejlő ellentmondás, Szeged igazi értékei, funkciói és a szegedi tudat önmaga előtt dicséret tartalmi elemei, dicséret életstílusa közötti furcsa különbség. Azok a komponensek ugyanis, amelyek ezt a szegediességet éltették, közel sem táplálkoztak a szegedi és szegedvidéki népi kultúra, a szegedi történeti hagyomány legmélyebb forrásaiból. Láttuk, hogy éppen a városkép megváltozása, a Belváros gyors kialakulása az, amely fölébreszti, táplálja ezt a szegediességet a Belváros, a Palánk polgáraiban, Szeged vezetőiben és íróiban. Alsóváros és Felsőváros paraszti népe tovább éli — annyira, amennyire lehet a megváltozott világban — a maga életét, egyáltalán nem tudatosítva önmaga előtt életformájának sajátosságait: a szegediesség tudata bennük továbbra is

immanens életformáló valóság és nem külső reguláló elv. A Belváros polgáraiban, vezetőiben, a szegedi történeteket, parasztnovellákat írogató ujságírókban (a szegediesség tudatosítóiban) a város úgy jelentkezett, mint a vaskos jólétnek, kövér nyugalomnak városa. Alföldi, zsiros, késői biedermeier életstílus ez, az ételek naív szeretete, kultusza, a mozdulatlan polgári élet, melynek problémátlan problémái a mindennap apró örömei és gondjai. Ez magyarázza meg, hogy — a premisszákkal ellentétben — ez a szegedi tudat nem ér el igazabb parasztlátáshoz: Dankó Pista, a Felsőváros cigánymuzsikusainak a magyar paraszzenétől (s így a szegedi parasztdaltól is⁸⁹) idegen ornamentikájú zenéje, bágyadt szentimentalizmusa, Pósa Lajos hamis népiességű, Dankótól megzenésített népdalai a kapósak, a példamutatók; Rózsa Sándornak és betyárainak kultusza, ez a polgári betyár-romantika, melybe a polgár félelme és elégtétele szublimálódott, jellemző kifejeződési formája a hamis, valójában idegenből plántált látásnak. Mert hisz — nem egyszeri jelenség ez a magyar szellem történetében — ez a vidékiesség, ez a magyarosság, amely látáshoz egy szűk területre korlátozódott élet egyedi kifejezése, tulajdonképpen ugyancsak külső ösztönzésekből sarjadt. Politikai felfogásuk például: a 48 és Kossuth-kultusza nem tér el az Alföld hasonló megmozdulásaitól; az a katonai botrány, mely a Kossuth-szobornál lejátszódott, nem az egyetlen politikai tiltakozás, s — hiába hirdették — közel sem fejezte ki a város legigazibb aspirációit. A polgári jólét, a büszkén kuruckodó politikai felfogás, a független városkép illúziója, a nép hamis dicsérete: a szegediesség mögött azonban kérlelhetetlen szociális erők dolgoztak. A város szerencsétlen birtokpolitikája következtében éppen a parasztság, leg-hűbb munkásai Szegednek, pusztul, sorvad. Az

⁸⁹ Tömörkény maga jól látta ezt: vö. H. 131.

egyre erősödő szociális nyomorúságot, a szeged-környéki s szegedi parasztság anyagi züllését, földtelenségét azonban ez a látásmód egyáltalán nem akarta, de nem is tudta appercipiálni. Amíg a hírlapok hosszú vezércikkekben, tudósításokban számolnak be a napi politika, a parlament hangos eseményeiről, polgárok és katonatisztek duhajkodásairól,⁹⁰ addig pár sorban, mellékesen emlékeznek meg az ismétlődő agrárszociális mozgalmakról, aratósztrájkokról; sőt dicsérik a kivándorló szegedi paraszt életrevalóságát, aki nemcsak Temesközben, de még Amerikában is jól megállja helyét. A Dankónóták, zsíros vacsorák, jókedvű paraszt-anekdoták, politikai frázisok mögött ott súlyosodott a kivándorló szegedi nincstelen zsellér árnyéka, a messze-földet bejáró kopott, mogorva kubikos.

Szeged: a valódi (immanens módon megvalósított és élt paraszti kultúra) és vélt (a szegediesség elemeinek nagy része) értékek, a polgár-paraszti nyugalom és a hangos, gyors városiasodás e saját-szerű konglomerátuma fogadta vissza a Bécsből hazatérő katonát, Tömörkény Istvánt, aki legőszintébb, legnagyobb kifejezője, ábrázolója lesz e ket-tősségnek, e városnak: a Városnak, melynél jobbat, szeretnivalóbbat a maga számára soha sem is ös-mert.

A HAZAÉRKEZETT FIATAL ÖRMESTER⁹¹
két állás között is választhatott: a Megváltóhoz címzett gyógyszerár és a Szegedi Napló szerkesztősege hívja magához. Az utóbbi mellett dönt szívét-vágyát követve, bár a szerződés biztosította havi 50 pengő-forint nem volt valami nagy fizetség. Lakótársával, Kószó Pistával jókedvű, hangos legényéletet élnek: nagy italozások a tiszaparti alacsony

⁹⁰ I. Hóman—Szekfű i. k. hasonló megjegyzéseit.

⁹¹ vö. e részre Juhász Gyula kéziratos munkájának adatait is.

korosmákban, legényes évődések, füllelt nyáreleji vasárnap délutánok hűvös cserépkancsó mellett. Napközben írogat nagy buzgalommal: rendőrségi riportokat, törvényszéki tudósításokat, első komoly paraszt-novelláit, angol regényeket — érzelmes, végtelenül hosszú históriák! — fordít németből magyarra,⁹² szerkeszti a Szegedi Napló élclapját, a Hüvelyk Matyit, katonakorából maradt szólásaival mulattatja ivócimboráit.⁹³ Vasárnap délutánonkint összegyülekeznek Szmollény Nándor ujszegedi kertjében az írók, művészek: előképe a nemsokára megalakuló Dugonics-Társaságnak.⁹⁴ Tömörkény nagy buzgalommal olvassa fel barátai előtt novelláit. Első nyilvános nagy sikere ekkortájban éri, a Dugonics-Társaság első novellapályázatán *A leány játszik* című novellájával elnyeri az első díjat: 200 koronát.⁹⁵ Ebben az esztendőben jelenik meg első könyve is Bába Sándor kiadásában, a *Szegedi parasztok és egyéb urak*, amely oly jellegzetesen tükrözi e korbeli írói kettősségét, bizonytalanságát.

1894-ben nősül: Kiss Palesinak, a híres szegedi vendégfogadósnak Emma lányát veszi feleségül. Közben az élet zökkenőtlenül, különösebb külső események nélkül halad tovább. Ez a csöndes, magabahúzó élet nem enged bepillantást belső rétegeibe: függöny födi, mint a tisztos polgár-lakások ablakait. 1894—1896 évek között, hogy anyagilag biztosabban álljon, a Vendéglősök Közlönyé-t szerkeszti,⁹⁶ 1887-ben Mikszáth szerződteti az Országos Hírlaphoz,⁹⁷ s könyveinek megjelenésekor egy-

⁹² C. 105.

⁹³ Móricz Pál: Magyar sirató öreg kuriáktól a nagy pusztákig, Budapest, 1931:121.

⁹⁴ A Dugonics Társaság Tömörkény Emlékünnepe i.k. 14.

⁹⁵ u. o. 15.

⁹⁶ Kulinyi Zsigmond i. m. 438.

⁹⁷ E hírlapi szerződések, levelezések anyagát illetőleg l. dr. Szalay kéziratgyűjteményét.

másután szerződnek vele a különböző pesti lapok: a Pesti Hírlap, a Magyar Szó, Budapesti Napló. Kulinyi Zsigmond után a Szegedi Napló kiadója Békefi Antal és Tömörkény között választhatott: a Szegedi Napló szerkesztője Békefi lett, pedig Tömörkény nagyon áhítozott ez után a pozíció után — úgy érezte, hogy csak ez a pálya adatott számára. Ezzel a csalódással nem is békül meg soha. Elszakad a közvetlen hírlapírói munkától, s 1899-ben a Somogyi Könyvtár könyvtárosa lesz.

Kedvvel végzi ezt a munkáját is tudós Reizner János mellett, aki a múzeum igazgatója, s Szeged történetét írja nagy lelkiismeretességgel. Szorgalmasan hallgatja Pesten a múzeumi tisztviselők tanfolyamát, amiről kézíratos jegyzetei tanúskodnak,⁹⁸ rendezi a néprajzi gyűjteményt, ásatásokat vezet. Néprajzi és archeológiai munkájára, különösen ez utóbbira mindig is nagyon büszke, tán éppen azért, mert a régészetben haláláig laikus marad. Reizner János halála után, 1904-ben őt választják a múzeum igazgatójává, a könyvtárosi tisztségben Móra Ferenc lesz az utódja. A múzeumot büszke szeretettel, améllt családis közvetlenséggel vezeti. A könyves polcán mindig ott állott a pohár, amelybe buzgón öntögette a borocskát,⁹⁹ ha a könyvtárban nagyon olvasott lett egy-egy könyv, behozta a saját példányát is.¹⁰⁰ Komoly munkát végzett igazgatósága alatt a múzeum: a néprajzi tár anyaga, a könyvtár, a régészeti rész bővült és gazdagodott.¹⁰¹ Ezidőtájt már Uj Idők, Pesti Napló, Magyar Figyelő közlik írásait, sőt ahogy Pethő Sándor 1913-ban írta neki, az Életnek is nagy érdeke volna,

⁹⁸ l. Somogyi Könyvtár I. a. 417. sz. alatt.

⁹⁹ Móra Ferenc: Tömörkény emlékek, *Literatura*, 1934. febr. 15.

¹⁰⁰ B. 57. s. kkk.

¹⁰¹ vö. Móra beszámolójával: Szeged, i. m. 297.

ha Tömörkény a szerkesztői tisztséget vállalná,¹⁰² rendszer tárcáírója haláláig Magyarországnak s a mellett a Szegedi Napló is állandóan közli tárcáit. Ha 1904-ben meg is bukott, de 1906-ban egyhangúlag tagjai közé választja a Petőfi Társaság is.

A nagy közkedveltség, könyveinek népszerűsége, a Barlanglakók őszinte színvonalú sikere nem másítja meg zárkózott életét, egyéniségét. Élete most is szívósan hozzátapad városához. Kóborol a külváros utcáin, a tanyákat látogatja kocsival, gyalogszerrel,¹⁰³ hogy szeretett parasztjait mégjobban megismerje, s szeresse, alkudozik az öreg szüléssel, néprajzi tárgyakért, városzéli kis korcsmákban üdögél félliter borok mellett, s hajóslegények, tutajos oláhok, lármás bunyevácok, sztrájkoló munkások életét figyeli. A város polgári mulatozásaiból, eseményeiből örömet részél, első elnöke a városi tisztviselők egyesületének,¹⁰⁴ titkára a Pusztaszeri Árpád Egyletnek, s lelkesen írja a hazafias jegyzőkönyveket, emlékbeszédet mond; főtitkára a Dugonics Társaságnak, melyet oly igen szeretett, s melynek jegyzőkönyveit szintén ő vezetgette, s előadásain sokszor fölolvastott. Jókedvű elnöke a Császári és Királyi Köztársaságnak, ennek a bohókás írói baráti körnek, nagy élvezettel tervezgeti a Szegedi Napló kiadójának, Engel Lajosnak névnapjain a tréfákat, — semmi merevség, az írónak az életől való előkelő távolmaradása nincs benne. Az író elkülönülő, saját értékét hangsúlyozó attitűdje idegen előtte, s tán kómikus is: irodalmi polémiaira, kellemetlenkedő kritikára, különösebb dicséretre nem reagál. Kacziány Ödön írja örvendezve neki, hogy egyik franciára fordított novellája mennyire megtetszett Jules Lemaitre-nek, s hozzá teszi jól

¹⁰² Dr. Szalay kéziratgyűjt.

¹⁰³ I. a Telepesek (G.), Márialetés (N.), Hóban (C.), Kutakodás (H.), stb. novelláit.

¹⁰⁴ Cserzy i. m. 43.

ismerve Tömörkényt: »Hát én ezt azért írom neked és rólad, hogy tudasd urbi et orbi a lapodban, ne pedig bölcsezen zsebredugva, morfondírozva, úgy bor között elmondod egy-két embernek s azzal vége.«¹⁰⁵ Bizony nem tudott erről senki kettejükön kívül. Aminthogy Karl Krausnak, a bécsi Fackel szerkesztőjének szenvedélyes dicsérete sem hozta ki a sodrából.¹⁰⁶ Zárkózott polgári életet él, tiszteli és elfogadja — ha néha irónikus mosollyal is — társadalmának törvényeit, polgári életformáját, szereti családját: feleségét, két gyermekét,¹⁰⁷ vallásos ember, aki pénteken szigorúan böjtöl, vasárnap a Szent Demeter templomba jár igaz áhitattal; csendes polgári élet ez, melynek nagy szenzációja egy betévedt veszett kutya lepuskázása az öreg novibazári puskával,¹⁰⁸ a hollandi tulipán fáradságos tenyészése a kis kertben.¹⁰⁹

A VILÁGHABORÚ KITÖRESE, véres esztendei zavarják meg Tömörkénynek és városának életét. Minden egyszerre összekavarodik és félelmetessé torzul. Bevonulások, — László fia is katonai — sebesültek, magukra maradt asszonyok és szántóföldek, a bizonytalanságban vergődő ország: sajátos remegéssel tükröződnek a nyugodt, csendes író mondatain. Az egész élet fölkavarodott; Tömörkényben is föllángolnak a régi virtusok s csak polgármesterének határozott tilalma tudja visszatartani a frontravonulástól.¹¹⁰ Egyre riadtabb szívvvel, vergődő lélekkel hallgatja bevonuló vagy sebesülő parasztjainak beszélgetését, figyeli a borpecsétes asztalra boruló, rángóvállú anyát a kis-

¹⁰⁵ Dr. Szalay kéziratgyűjt.

¹⁰⁶ Krúdy Gyula cikke, Magyarország, 1917. ápr. 30.

¹⁰⁷ I. Móra pompás jellemző sorait: C.

¹⁰⁸ No. 150—151.

¹⁰⁹ C. 116.

¹¹⁰ Szegedi Napló, 1917. ápr. 25.

kócsmában, — de országának pusztulását, összeomlását már nem érte meg. 1917. tavaszán, április végén megfázik, tüdőgyulladást kap. Lázas fővel még megírja utolsó tárcáját, melyet szégyenlős mentetözéssel küld föl Pestre; meg akarja írni vezércikkét a Szegedi Napló számára még, — azonban a gyors tüdőgyulladás hamarosan végez vele, hiába jön be a tanyákról egy öreg javasasszony, hogy meggyógyítsa a szegedi parasztság íróját. 1917. április 24-én halt meg Tömörkény István: a világháború súlya alatt kinlódó város s az egész vergődő ország gyásza kísérte sírjába.

III.

AZ ÍRÓ ÉS AZ IRODALOM KÜZDELME. 1. A kezdő író. Az irodalmi konvenciók, a kor novellaformulái alatt fuldokló Tömörkény. A kor novellamotívumainak s a kezdő író bontakozó egyéniségének kettőssége.

2. Az önmagáralálás kezdetei. Az irodalmi »környezet«, az irodalmi konvenciók szívóssága, továbbélése. A hírlapíró. Tömörkény írói sajátosságainak első periódusa.

1. **AZ IRODALOMTÖRTÉNETI MUNKAK ESZTÉTIKAI** ítéletekből kiindulva általában elnagyoltan, nemtörődöm módra foglalkoznak egy-egy író kezdő periódusával, első munkáival. Pedig a kezdő író, az első irodalmi alkotások mindig is a legtanulságosabb példái az író és irodalmi élet kapcsolatának: a kor irodalmi szellemiségének, irodalmi formuláinak és az író saját alkatának, ösztöneinek küzdelmét rögzítik a kezdő évek. Hogyan bontakozik ki, vagy kibontakozik-e egyáltalán az író egyénisége, sajátos aspirációi, irodalmi környezetének ellenálló szövevényéből? az irodalmi környezet győzedelmeskedik-e, elnyomja-e a fejlődő író, vagy pedig éppen fermentuma, ösztökélője fiatal, tapogatózó szándékainak? Irodalmi »iskolák« keletkezése, virágzása, vagy szétbomlása elsősorban ezeken a területeken észlelhető. Különösképpen figyelembe vehető ez a szempont a novella-, tárcairodalom problémáinak vizsgálásakor. A tárcairodalom, melynek kifejlesztője, műfaji korlátait, jellegzetességeit megszabó talaja nálunk is a múlt század második felétől kezdve oly nagy erőre kapó hírlapirodalom, ez a tárcairodalom dokumentálja a leghatásosabban az irodalmi élet, a kialakult, megmerevült formulák (ez esetben novella-, tárca-

témák, motívumok, befejezések, helyzetek, fordulatok, formai ötletek, figurák, stb.) és az egyes írói alkotások kapcsolatát. A szellemtörténeti vizsgálat, másod- s harmadrangú írók munkái mellett, mindig is a kezdő írók munkájában találhatja meg a kor irodalmának megmerevült életformáit, megnyilatkozásait. Tárcáink, novelláink vizsgálata pedig arról győz meg, hogy ez az irodalmi »közkinccs«, formulaanyag — az egészen öntudatos és kezdeményező novellistáinktól eltekintve — egész irodalmunkban elburjánzott, minden kisebb tehetséget befogott, és saját törvényei szerint gyúrt át. Írólélektani szempontból is fontos ez a tény: az iskola vagy egyéniség, a milieu, vagy az alkat győzelme egyszerre bizonyítja az irodalmi hagyomány, korstílus erejét, vagy hasznos alkalmazkodását.

AZ ISMERETLEN TÖMÖRKÉNY KEZDŐ EVEIRŐL, az ismeretlenségnek erről a még mélyebb rétegeről irodalomtörténetünknek semmi tudomása sincs. Itt-ott található elszórt ujságcikkekben egy-egy tréfás megjegyzést, külső adatot. A kezdő, irodalomba kapó Tömörkényről, első pár évének írói terméséről még a legjobb Tömörkény-értő írásainak alapos ismerője, Móra Ferenc is bizonyos kicsinyléssel, megbocsájtó sietséggel szól gazdag és eleven rajzában.¹¹¹ Juhász Gyula pedig kéziratos monografiájában emlegeti ezt az időszakot, de irodalomtörténeti (helyesebben tán: irodaloméleti) analízisbe nem bocsájtkozik, és jelentőségét sem látja figyelembe venni; inkább pár kényelmetlenkedve dicsérő, esztétikai jellegű megjegyzést tesz, aminek viszont igazságértéke nincs.¹¹² Ezt a kezdő író, a már végleg elrejtettet kísértsük meg életre kelteni.

Az első pillantásra esztétikailag teljesen indo-

¹¹¹ C. 5.

¹¹² l. i. h. 19, 23 s. klk.

koltnak tetszik a hallgatás erről a korszakról. Bizonyos, hogy a nyolcvanas, kilencvenes évek társadalmi novellái, karcolatai, ujságíró-tréfái, ötletei közül sem a forma alkotásával, sem a mondanivaló komolyságával nem emelkednek ki Tömörkény írásai. Ha pusztán ennek a pár esztendőnek termése maradt volna utána, az irodalomtörténet még a jószándékú vidéki írot megillető pár szóról is könnyen lemondhatott volna. Mégis az a 6—8 esztendő, (1884 őszétől, 1890, 1892-ig) melyet az indulás, tétovázás idejének nevezhetnénk, egyik legtanulságosabb része a Tömörkény-kutatásnak. Két, egymástól merőben idegen kifejezési formának a küzdelmét kísérhetjük végig ezekben az esztendőkbén. Az egyik a győzedelmeskedő s későbbi köteteiben, tárcáiban megmutatkozó Tömörkény, a másik pedig az akkori társadalmi novella-, tárcairodalom konvencióin, formáin növekedett író, aki — úgy látszott — teljesen asszimilálta a szemléletet s kifejezési formáit. Nem kétséges, hogy ez a szemben álló két kifejeződés közül a győzedelmeskedő, a későbbi évek írói alkata volt Tömörkénynek igazi és saját formája, amelyben látásmódjának, stílusának minden változata kifejlődhetett, s amelynek írói eredményeit esztétikailag is értékelhetjük.

Azonban a két alkatnak: saját ösztöneiből, tehetségeiből kinövekedni törekvő és az idegen, de a környezet sugalló erejénél fogva nagyhatású alkatnak küzdelme nem mutatta a fejlődésnek határozott, egyenesvonalú irányulását, a bizonyosan követhető fejlődést önmagának igaz kifejezése felé. Ezeknek az éveknek sok szálból összefonódott, gubancolódott tárcaanyaga; forma-készlete közel sem árul el egyebet kavargásnál, tapogatózásnál, utána-mondásnál. Az első évek novellái nem leplezik le a későbbi Tömörkényt. Csak aki a kötetekben megjelenő írot érti, az fog imitt-amott ráatalálni Tömörkény egy-két sajátosságára, észrevenni a stílus, a

tartalmi és formai elemek idegen hálózata mögött is az ismerős egyéniség önmagáért való, eleinte tudattalan küzködését. Ez a küzködés írólélektani szempontokból különösen érdekkeltő jelenség Tömörkény e temperamentumos, túl bőséges, termékeny időszakában. Ezekben az években dőlt el ugyanis, hogy Tömörkény hű marad-e saját emberi és írói természetéhez, amely még csak bontakozó félben volt ekkor, vagy pedig újabb áldozata lesz az irodalmi modornak, irodalmi környezetnek?

TÖMÖRKÉNY 1884 ŐSZÉN MÉG mint Steingassner István írogatja a Szegedi Híradó számára, *Sugárúti séták*, a *Felső-tiszaparton*, *Az Alsó-tiszaparton*, *Séta a piacon* és még több hasonló cím alatt első rajzait. Holmi romantikus grófokról és grófnőkről írott »beszélyét« még előbb visszautasította a szerkesztő, Nagy Sándor.¹¹³ A nagy buzgalommal írogatott, immár le is közölt tárcáinak, ezeknek a várost rajzoló sétáknak, karcolatoknak a motívuma a magyar tárcairodalomban is elég régi hagyományokra hivatkozhatik. (Tömörkény irodalmi műveltségének keretei szükségtelenné teszik vizsgálóra venni a külföldi anyagot.) Már Garai János, az első magyar biedermeier zsurnaliszta ír ilyen »tájrajzokat«, az »utca-élet«-ről füst jókedvvel apró képeket,¹¹⁴ s a derék Nagy Ignác is többször rajzolja a fiatal, fejlődésnek induló Budapest utcáit, a színes, lármás dunaparti vásárt a maga primitív, esetlenül kedves humorával.¹¹⁵ Az efajta tárcáknak, városrajzoknak divatja nagyon elterjedt és hosszú életű volt hírlapjainkban. Tömörkény első

¹¹³ Móra: C. 5.

¹¹⁴ l. összes munkái, Bpest, 1887. (kiad.: Ferenczy József) V.

¹¹⁵ l. pl. Torzképek, Bpest, 1844. II. r.: Esti séta, Éjféli tapasztalások; Hajdan és most, Bpest, 1845; Multság a hídon, Dunaparti élet, stb.

ilyen rajzait is hivatkozással kezdi, világosan utal ösztönző forrására.

»Ha Ágai irhat őszi tárczát a sugárútról Budapesten, miért ne lehetne firkantani olyan formát a budapesti-sugárútról Szegeden.« (Sz. H. 1884:267.)

Valóban e tárcák megszületésükben is, kiformalódásukban is sokat köszönhetnek Ágai mozgékony, de jórészben fölületes városrajzainak, skicceinek.¹¹⁶ De közelebbi nyomokra is bukkanhatunk. A Híradó 1884-es évfolyamában Sz. Kovács Pál ír már Tömörkény előtt közvetlenül *Tiszaparti séták* címen¹¹⁷ ilyesféle karcolatokat, amelyekben — szinte Tömörkény módján — előtűnik a kubikos munkás, paraszti ember, a városi evezős egyleti tag. Ezekben a rajzokban található valami a Tömörkénynél jelzett kettősségből. A városnak jellegzetes struktúrája önkénytelenül követeli, hogy a minták kereteit kissé tágítani kell. E karcolatokban az elegáns csaglegények, rózsaszínfülű kisasszonykák, városi csavargók mellett megjelenik az öreg, szamarát ösztökélő faggyasbajszú juhász, sárga irhával cifrázott subájú rác gazda. A stílus is, a maga öntudatlan fordulataival, nem egyszer elárulja ezt a heterogén alkatot. Néha e korra jellemzően szinte szimbólikus egységben összeforrvá jelentkezik ez a kettősség:

»Az agy akaratlanul is megtelik „To be, or not to be” féle elmélkedésekkel s a „that is the question”-t eredménytelenül fejtegetve bódorgok, mint a szentesiek a ködben.« (Sz. H. 1884:278.)

Im: a kívülről kapott s tudákosan beolvasztott

¹¹⁶ I. pl. Ágai Adolf: Utazás Pestről Budapestre (1843—1907.), Bpest, 1908. Porzó tárcza-levelei I—II., Bpest, 1877. tárcái között.

¹¹⁷ Sz. H. 1884:176. s köv. számok.

könyvélményhez milyen öntudatlan naívsággal — s joggal mondhatni: a stíluségség iránti érzéketlenséggel — kapcsolódik a szegedi népies szólás. A kedvelt városi portrék mellett felbukkanó parasztábrázolása is még telve zavaró idegen elemmel. A botladozó, merev, sokszor erőltetett stílusa mögöl előtűnő parasztkép mintha ellenpárja lenne Tömörkény későbbi parasztlátásának:

Szerteloccsant a drága lé — írja a *Séta a piacon* című tárcájában — s nincs az az ausztráliai orangutangból hottentottává darwinizálódott afrikánus, a ki siralmasabb vonásokat tudna erőlködni meglágyult arckép-csarnokára, mint a zöld szürbe bújtatott atyafi. (Sz. H. 1885:29.)

Ki ösmerne ebben Tömörkény hangjára, látásmódjára? Ezek a példák sejtetik, hogy milyen burkokon kellett áttörnie az írónak, hogy eljuthasson önmagához, megértse saját szándékait.

A *Sugarúti séták*-féle novellamotívum kihasználása után sűrű egymásutánban jelennek meg szentimentális szerelmi történetei. Ír történeti kisregényt¹¹⁸ (*Egy nemes ember*) a török hódoltság idejéből; a bonyodalom formálása, a stílus színessége, történeti páthosza Jókaira, Gárdonyi, Mikszáth kezdő periódusára utalnak. Szerelmes novelláinak nagy része azonban — pl. az 1916-ban kiadott *Margit* is — kispolgári érzélgőséget, naív romantikát tartalmaznak. Talán a tájrajz, a jókaias modorban dicsért pusztának a szeretete, pár tréfásan megmintázott paraszt-béres mutatja a későbbi Tömörkény érdeklődését. A pusztai, kisvárosi szerelmek mellett találunk a novellák között olyanokat is, melyek teljesen az idegen alkat szolgálatában állanak. »Társadalmi« novellák ezek, tönkrejutott előkelőségek, közönyös szeretők, különös szituációk

¹¹⁸ Sz. H. 1885:234—242.

motiválják Mikszáth régibb, Szegeden is megjelent romantikus stílusában.¹¹⁹

Csönd lett. A szobából kivonta fehéres sugarát a hold, a szellő elment játszani máshová, a hol nem sirnak s vidámabb az élet. Az üres, elhagyott gyermekszobában nem maradt más, mint egy zokogó férfi, egy hallgató dogg és egy — megőrült aszszony. (Sz. H. 1886:135.)

Ezt, hogy Szegeden maradjunk, akár Békefi Antal, vagy Kulinyi is írhatta volna. Néha áttöri ezt a formát saját lírizmusa is, átizzítja, igazabb értékűvé teszi mondanivalóját. A *Vallomás* című novellájában így ír:

Aztán megláttalak egyszer az ablakban. Vénasszonyok nyara volt, a bikanyál úszott a levegőben és nekem úgy tetszett, mintha tavasz lett volna. Verőfénye volt a napnak, langyos melege, mint mikor ősszel utoljára támad föl benne az élet. A te arcod halovány volt már akkor, a szemeid alatt ólmos karikák és te merőn néztél ki a napba. (Sz. H. 1887:103.)

A konvenciókon átüt a mondatoknak szinte skandálható nomerozitása, az őszinte lírizmus belső hevélete. Még jó, ha enyhítik szerelmes novelláinak monoton változatosságát Gárdonyi szegedi karcolatainak hatása alatt írt szerelmes gyermekeket, mogorva magános agglegényeket mintázó bájos rajzai.

Harmadik jelentősebb formája az idegen alkatnak a több motívumszálla bomló humoros tárca, karcolat. Az egyik motívumszál még több pontban kapcsolódik az előbb vázolt romantikus, érzelmes stílusformához, a humoros részek mellett vígasz-

¹¹⁹ vö. Dekameron I—II. (M. K. munkái: 40, 41), Bpest, 1914. pl.: I. 33., II. 55.

talan tragédiákról is ír: valamiképen szegedi műfajnak is lehetne nevezni ezt a témacsoportot. A rendőrségi krokijaira, tréfás borgisaira gondolunk itt.¹²⁰ A műfaj szegedi meghonosítója és gyakorlója az ügyes Békefi volt,¹²¹ de már vele egyidőben Palotás Fausztin s még többen mások írogattak a rendőrség, a békebiróság előtt lejátszódó epizódokról. Csakhogy amíg ez az epizód Palotásnál nehézkes történetté, Békefinél kisvárosi romantikává, pikáns ízű szerelmi kalanddá, léha happy-and-dé változik,¹²² addig Tömörkénynél itt valamivel észrevehetőbben előtűnnek a későbbi író vonásai. A kétféle alkat elválását, elkülönülését itt figyelhetjük meg határozottabb formában először. A kezdetben írt érzelmes elmélkedéseket, az őrszoba romantikus rajzát, tragikus történeteket az elesett lányról, melyeknek igazolásaképpen Zolára, Bródy Sándorra hivatkozik,¹²³ fölvaltják a város részeges figuráinak, csavargóinak, majd az ügyefogyott, ravaszkodó parasztoknak figurái. Két szempontból jelentősek számunkra e rövidke rajzok: formailag első gyakorlatát jelentették később kifejlődő kompozíciós elvének, tartalmilag pedig az első szociális élményről számolnak be rajzai, ha még a szentimentális humanizmus érzelmességével is.

Humoros novelláinak másik csoportja teljesen idegen forrásokból táplálkozik. A kisvárosi gentry-családokat, kaszinói eseményeket, részeges iparo-

¹²⁰ bár pl. Nagy Ignác: Hajdan és most i. k.-ban is találunk: Törvényszéki jelenet c. hasonló motívumokból fölvezetett elbeszélésre s pesti lapok is nem egyszer közölnek effélet. De Szegeden oly kedvelt volt és — látni fogjuk — később egy Tömörkény-témakör alakul ki belőle: nevét joggal viselheti.

¹²¹ Móra Ferenc írása a Sz. N. huszonöt éve c. albumban, Szeged, 1904:27.

¹²² Bíró előtt c. kötete, Szeged, 1886.

¹²³ Sz. H. 1886:191.

sok társadalmi egyesülését, az előkelősködő fürdői levelezők akkori divatos modorát figurázza ki. Kompozíciós elvére, tréfáinak, szúrásainak kihegyezésére erősen hatnak Bret Harte, Mark Twain humoros karcolatai, kiket nagyon szeretett s novelláik közül németből nem egyet fordított lapja számára. Sőt Bret Harte-féle stílusparódiát is ír — elég rosszat. (Itt kell megjegyeznünk, hogy talán Bret Harte iránti szeretete vezette félre kritikussait, kik későbbi novelláiban is feltételeznek — közelebbről nem jelzett — Bret Harte hatást. Ez nem igazolható; viszont annál több példával, analízissel lehetne bizonyítani ezekben az években.) E novelláinak stílusára, alakjainak beállítására, a komikum alkalmazására erősen hatottak a Sipulusz-tárcák is, hisz akkor ez a forma virágjában volt, teljesen elégitette a közönség naív és differenciálatlan humorérzékét, polgári jókedvét. Tán még Sipulusznál is közvetlenebbül hatottak Tömörkényre Várossy Gyulának Szegeden (ezidőkben épp a Híradóban) megjelent karcolatai, tréfás novellái, melyek ugyancsak erősen tartják a rokonságot Rákosi Viktor humoreszkjeivel.¹²⁴

Harmadik formája humoros novelláinak, szinte úgy mondhatnánk, az ujságíró ihlettelenségéből, témátlanságából született. A tárcaíró töpreng, nincs témája. A téma tehát a témakeresés. A témafölvétel, az attitűd természetesen nem sajátja Tömörkénynek, egyike a kilencvenes évek konvencionális tárcaformuláinak. Valami elütő sajátossága mégis van. A témakeresés egyre többször irányul a társadalmi, városi témák után a paraszt felé; ellenkezik még, szinte ellenséges, de már elősejlik a saját területe is, ha teljesen idegen mezbe öltözötte:

¹²⁴ Várossy egyik kötete előszavában ugyan a kor külföldi tárcairodalmi kapcsolataira jellemző módon azt írja, hogy »az angol és amerikai humort tisztelem«, lásd: Mosolygó levelek, Lugos, 1893.

Veszem magamnak tárcahősnek (igy!) Förgeteg Sándort. Beleteszem egy csöndes faluba és rettentő szeretni vágyó kedélyt adok neki. Megveretem vele a korcsmában a falu összes legénységét, pocskéká tétetek vele egy pár zsandárt. Egyszóval impregnálom héroszi tulajdonságokkal... Aztán fogok valahol egy szép barna leányt... s végül így fejezi be: De ezt a tárcaíró eldobja. Unalmas, régi komédia, parasztszerelemről zöngicsélni. (Sz. H. 1886:76.)

Bármily hideg és a rokonszenv nélküli, kívülről szemlélőnek a hangja ez, mégis inkább a saját területe felé irányítja az író. A tájnyelviség tudataltalan föltörései egy-egy szóban a közömbös szürke prózában, városi témákban (*lőhet, elfeledközött*)¹²⁵ s egyik-másik rajzának ábrázoló készsége már — ha csak fukaron is — sejtetik az idegen témák, stílusok hálójában vergődő író. Egyik rajzában így ábrázolja a kocsmában idogáló atyafit:

... a poharat maga elé húzza és lassan kotyogtatva önti bele a drága nedűt, hogy szinte hallik a bor beszéde az üveg nyakában. Aztán fölemeli a poharat félig, a fejét előrehajtja hozzá, de aztán csak leteszi megint. Eltolja magától és most kigombolkodik. (Sz. H. 1887:111.)

A jellemzésnek ez a tiszta, aprólékos formája, a személytelen objektívításra törésnek nemessége, a stílus szabályosan tagozódó ritmusa már Tömörkénynek igazi hangját zendíti meg.

2. MESSZE MÉG AZ AZ IDŐ, amikor Tömörkény emberi és írói alkata kivergődött az irodalmi megszokás, utánzás hálójából, amikor a formulák kényelmes ismételtetése helyett a saját hangját szóltatja meg. Nem kis részben oka, hogy írói gyakorlatlata mellett elvi meg gondolásai sem engedték

¹²⁵ Sz. H. 1887:213. és 1887:97.

igaz ösztönei szerinti fejlődést. Hogy ilyen elvi meggondolásai valóban voltak, azt Palotás Fausztin könyvéről írott szigorú kritikája is bizonyítja. A fiatal kritikus nem kíméli Palotást, aki pedig már 1882-ben írogatott Vadnay *Fővárosi Lapok*-ja számára, Szegeden is kedvelt író. *Eresz alól* c. könyvének ismertetésekor¹²⁶ keményen rámutat Palotás álnépiességére, érzelgős poézisére. Ezekén túl azonban legjelentősebb kifogása, hogy Palotás unalomig írja már tanyai történeteit, egy helyről veszi műveihez az alakokat: leghelyesebben tenné ha, Mikszáth példáját követve, más genrehez fordulna. Másutt — egyik témakereső novellájában — arról panaszkodik, hogy a Jegénye Andrások vállán már annyi Stellungban volt kiterítve a cifra szűr, hogy arról írni egyenesen gyalázat volna többet.¹²⁷ Szívesebben ír novellisztikus tudósításokat a szegedi löversenyekről, tréfás reklámot csap a torna-bálnak: vidéki ujságíró vidékies perspektívával, hírlapokból innen-onnan felszedett műveltséggel, aki makacsul megátalkodik, szinte meggyökerezik az idegen formában. Lehet-e szabadulni az idegen börtönből, hol oly otthonosan érzi magát?

Úgy látszik, hogy az író legbelsőbb tehetségeinek kibuggyanása e szikes talajon, e sokféle gátló körülmény ellenére is bekövetkezhetik: függetlenül, az időtől, elvi megfontolásaitól, irodalmi környezetétől, saját helyesnek vélt gyakorlatától. Az első esztendő termésében alig láthattunk a kor novellakonvencióinak, sablónjainak sűrű hálózata mögött valami egyéni megmozdulást; az irodalmi környezet a maga tekintélyi nyomatékával mintha teljesen megbénította volna a fiatal író nyelvét: tán még eldadogni sem tudja saját szavait. S mégis néha lobbanásszerűen, egy-egy vázlatban, vagy akár egész rajzban is teljes erejével előtör az elfojtott egyé-

¹²⁶ Sz. H. 1887:253.

¹²⁷ Sz. H. 1888:196.

niség. Néha még tapogatózás, öntudatlan kísérlet csupán: 1887-ben írja meg először sietve, vázlatosan *A csempész pompás históriáját*;¹²⁸ a sokféle szerelmes történet, városias tréfa között föltűnik *Förgeteg János, a közerő*,¹²⁹ a subát, bicskát vásárló, évődő parasztok, akik már Tömörkény igazi hangján tréfálgoznak, ha még kissé nehézkesen is. Így érthető, hogy gyakorlatának, eddigi munkásságának nagyobb részével ellentétben a novibazári hegyek közé utazó közlegény imígyen búcsúzik el ujságjától, témáitól:

Legkedveltebbjeim voltak mindig Halbőr Förgeteg János, Lónyaku Kása András, Gavallér Garas Ádám, derék typusai romlatlan tanyai népünknek. Igen komoly férfiak voltak ők mindig, körültekintők és méltósággteljesek. A nehéz csizmákban, amelyekben ők keresztül éltek a világot, tudtak bizonyos fokú humort fejteni ki, ha az az utcaszögletről, ablakomból, vagy a platánfa vaskerítésének dülve a piacon meglestem őket, hogy ugyan már megint mit csinálnak idebent a városban. (Sz. H. 1888:221.)

A városi novellákat írogató, Palotás Fausztin egyhangúságát elítélő ujságíró nem veszi észre gyakorlata és laposan megírott vallomása közötti szöveg ellentétet: a lélek szólalt meg és a vágyódás ezekben a szögletes sorokban. Láttuk, hogy a most következő katonaevek milyen mélyreható élményekben, formáló ütközésekben bővelkedtek. Erre az időre már használhatni saját szavait: »A föld még álmodik, de már illata van.«¹³⁰

HA AZOKAT A KÖRÜLMÉNYEKET, ÖSZTÖKÉLŐ ERŐKET vesszük szemügyre, amelyek elősegítették Tömörkény alkatának önmagára találását,

¹²⁸ Sz. H. 1887:74.

¹²⁹ Sz. H. 1888:88.

¹³⁰ Sz. N. 1898:68.

nem fogjuk őket logikai szükségességgel bekövetkezendő evolúció állomásainak tekinteni, hanem pusztán történeti esetlegességeknek, melyek éppen segítségére siethettek az ébredező alkalmak. Már a témavadászás, témátkeresés is bizonyos kifáradást, a kor nyújtotta motívumokkal, lehetőségekkel (mélyebbről: az egész szemlélettel) való elégtelenséget jelentett. A lappangó békétlenséget s egyben kimerültséget még inkább jelzik azok az írásai, melyek akár a műfaj, a konvenciók elleni lázadásnak is felfoghatók. Itt a stílusparódiákra kell gondolnunk: a szerelmes, társadalmi novellák, sablonos környezetrajzait, hazug előkelősködését, mechanikus bonyodalomgyártását csúfolja ki. A műfaj ellen fordulás — Rákosi Viktornál erre is találhatni nem egy példát — a műfaj fogyatékoságainak kigúnyolása már voltaképpen menekülési mozdulat. Mintha stílus iróniájában, stílusparódiáiban az idegen formákkal való beteltségnek önkénytelen gesztusát figyelhetnénk meg.

Barátom rágyújtott az ismert szivarra — írja egy helyt — mely az efajta tárczák szükséges alkotó eleme. Hátra is dőlt a padon. A kényelmes karosszék; a másik alkotó elem, sajnálatunkra nem volt jelen... stb. (Sz. N. 1897:165.)

Ez a fajta irónia, Tömörkénynél ezekben az években többet jelentett már egyszerű játékosságnál, stíluspróbáknál: az elszakadásnak első élesebb, határozottabb megnyilatkozása ez.

Az eszmélkedésnek, önmagára találásnak másik serkentője látásmódjának szociális alakulása volt. A későbbi évek objektív, ábrázoló nyugalmaival szemben ezekben az időkben hevesen foglalkoztatja szociális lelkiismeretét a nincstelenek nyomora, társadalmi számkivetettségük. Észreveszi a paraszt társadalmon-kívülségét, életstílusának lenézetttségét, s kikél ez ellen, dícséri emberségüket, művelődési

készségüket.¹³¹ Nem a régi hang már ez. Tömörkény szeme konkrét társadalmi visszáságokon akad meg, s ezeket az egyenetlenségeket, a társadalom szerkezetének bűnös eltolódásait nem tudja nyugodt lélekkel tudomásul venni. Ilyen kitörései vannak:

Mert míg ama bizonyos elbeszélésben Akos gróf a kandallónál arany óralánczával játszva unottan hallgatja a komornyik jelentéseit, hogy kész az étel, addig tizenharmadrendű társadalom alakjai... odakint az alsóvárosi nyomáson laknak a szénaboglyában. (Sz. N. 1891:301.)

Szociális állásfoglalásának nincsen semmi köze a doktriner szocializmushoz, vagy akármiféle hasonló elgondoláshoz, a szociáldemokratákat gyűlöli, a néplázítóinak tartja őket,¹³² akik a valóban nyomorgó népet még nagyobb szenvedéseknek teszik ki. Szociális gondolkodása már túljutott kora érzelgős polgári szentimentalizmusán, de nem tette magáévá — annál sokkal inkább polgár volt ösztöneiben is — a szocializmus osztályellenes tanait, inkább a köteles méltányosság elve alapján állott. Akármint volt is ez, bizonyos, hogy szemléletének ezek az éfemei jelentékenyen hozzájárultak ahhoz, hogy a kor tárcairodalmát, a benne megnyilatkozó szellemet, egyre illuziótlanabban nézze.

MÁR 1893-BAN MEGJELENIK A SZEGEDI PARASZTOK és egyéb urak című kötete — ellenvehetné valaki. Mi szükség van tehát ennek a két hatóerőnek fölvételére 1895—97. között, hiszen ez a kötet már 1893-ban olyan novellákat, rajzokat is tartalmaz, melyek Tömörkény legjobb alkotásai közé is felvehetők, s nagyrészt inkább Tömörkény

¹³¹ Sz. N. 1897:165.

¹³² l. cikkét 1895:60. és *Nem álltak a buzába* c. tárcáját a bujtogató által előidézett aratósztrájkáról. Sz. N. 1897:177.

igaz alkatát engedik szóhoz. Talán meglehet felelni erre az ellenvetésre. Ez a kötet példázza legvilágosabban, szinte summázza az eddigi évek eredményeit, írói kettősségét. A parasztokról és katonákról szóló novellák nagy része csakugyan az öntudatosult, igazi író, az író legsajátosabb mondanivalóit juttatják szóhoz. Ha még a kifejezés, kompozíció néha botladozó, ha a katona-novellák egynémelyében még mindig érezhető az átszüremkedett szentimentalizmus, még sem tagadhatni, hogy az új, az önmagára talált egyéniséggel állunk szemben, aki örvend, hogy végre eljutott az önkifejezésnek közvetlen, idegen gátaktól mentes formájához. Mintha még a cím hetyke jókedve is ezt árulná el. A kép azonban még sem ilyen zavartalan egyöntetűségű. A kötet harmadik része ugyanis olyan rajzokat, novellákat tartalmaz, amelyek még a legtipikusabb kifejezői a kor elbeszélő szólamainak, formuláinak. A *Margit*-hoz hasonló bonyodalmas szerelmes történet, az elcsábított polgárleány romantikus, homályos története (*Ködben*), egyike — s nem a legjobb — humoros rajzainak (*Történet a Gomb familiáról*) még nem mutatják Tömörkény teljes elszakadását az idegen alkattól. Tömörkény e korbeli kettősségére jellemzően világít rá a Dugonics-Társaság 1893. évi novellapályázata: Tömörkény nyeri meg a díjat *A leány játszik* c. véresen naív romantikájú, szerelmes elbeszélésével, amely hűen alkalmazkodik a kor divatjához, s így ma már megmosolygató a bíráló bizottság dicsérete az »ujdonság ingerélhető mesé«-ről.¹³³ 1893-ban tehát még ezt az írását tartja — a *Megöltek egy legényt, Tanyák a hó alatt* megírása után — legjelentősebb munkájának!

A lobbanásszerű önkifejezések után saját hangját egyre többször próbálgató, egyre inkább saját formájára találó író még nem szabadulhatott meg a szinte beleyökerezett idegen formától. Nem csak

¹³³ Balassa emlékezéséde i. h. 15.

ujságírói gyakorlatának, s az ujságírás iránti nagy szeretetének köszönhető ez, bár hát ez jelentősen közrejátszik: íratja vele ezekben az években (1894—97) a *Hétről* c. rovatot, melyre büszke nagyon, pedig semmi egyéb sincs benne, mint lapos elméldések, közhelyek a politikáról, becsületről, szocializmusról, városi, országos eseményekéről — jó ha néha megcsillan humora. Ez az ujságíróskodás nem csak hívatásos gyakorlatot jelentett: a zsurnalizmus, a hírlapirodalom tárcasablónjai továbbra is élnek, a részletezett konvencionális témák, motívumok szívósan tartják magukat. Még nagy igyekezettel fordítgatja a lap számára az angol regényeket, melyeknek stílusához¹³⁴ nem lehetett büntetlenül alkalmazkodni. Tömörkény pedig készségesen alkalmazkodott.

Önmaga keresésének ekkori bizonytalanságát illusztrálja az 1898. (1901) évi könyve, a *Betyárlegendák*. (A két utolsó rajz — a kötet név nélkül jelent meg — Cserzy Mihályé.¹³⁵) Ahogy az alcím mondja, az alföldi rablóvilág történeteiből valók. Tárgyban is, de a feldolgozás módjában is kapcsolódnak ezek a rajzok, leírások, néhol szinte értékesítésfélék (pl. a betyárnyelv) rendőrségi történeteikhez. Láttuk, hogy a rendőrségi karcolatoknak mintegy jól kifejlődött hagyománya volt Szegeden.¹³⁶ Ugyanezt mondhatni a betyárlegendákról is. Békefi, Kulinyi, Palotás egymásután írogatják a Ráday-korból való megtörtént és koholt históriákat,

¹³⁴ L. pl.: »Az asszony szó nélkül tűrte a szerető szenvedélyes ömlengéseit, akivel megcsalja az urát. E közben arra az emberre gondol, akivel egy óra előtt a szeretőjét csalta meg.« *A hűség áldozata* c.-ből, Sz. N. 1894.

¹³⁵ vö. a bibliográfia vonatkozó megjegyzéseivel.

¹³⁶ amiben nem kis része lehetett a rendőrség, bíróság embereinek is, l. Sz. Szigethy megjegyzését, amely egyúttal forrásjelzés is: i. n. 126., 257. lapok.

Rózsa Sándorék romantikus kalandjait.¹³⁷ Bizony a Tömörkény-féle betyárhistóriák sem tarthatnak igényt valaminő nagyobb irodalmi értékelésre. Erősen ponyvaizűek, amellet elnagyoltak, lomposak, sokszor pusztán adatszerűek. Csak néha csillan meg az ábrázolásban, a kompozíció gyors, drámai befejezésében valami Tömörkény írói képességeiből. Semmi írói öntudatot, finnyasságot, mondhatnánk önmagának megbecsülését nem árulják el tárcái. Az idegen alkat és Tömörkény saját szándékai még egyszer és utóljára jelentkeznek egymással összkeveredve, egymástól alig megkülönböztethetően ebben a kötetben.

A HULLÁMZÓ KETTŐSSÉG, melyből sokszor oly nehéz kiválogatni, kiérezni az irodalom szavai mögöl az író hangját, mégis egyre inkább elkülönöl egymástól, többször hallhatni már Tömörkényt, magát. A formulák, az irodalmi környezet ellenkező, támadó szívóssága lanyhul, elnémólni kénytelen. Az igazi alkat, amelynek eddig csak elősejlő mozdulásait, hirtelen fellobbanásait, heterogén elemekkel, majd idegen környezettel való keveredését láttuk, végre is megmutathatja, kifejezheti önmagát. Az író önmagára talál.

¹³⁷ I. pl. a Tömörkény—Cserzy könyv mellett: Rio: Sötét idők, Szeged, 1896. (Palotás—Békefi irták együtt), Rio: Egy vitéz csendörtiszt, Szeged, 1908. (Békefi irta). Ugyane »műfaj« megváltozott tartalmú továbbélése Szegeden: Ortutay István: Bűnös emberek, Szeged, 1911. Legvégső s egyben művészi jelentkezése e témakörnek Móra Ferencnek Rózsa Sándorról való tárcái a Magyar Hirlapban, Délmagyarországban. A betyárlegendák műfajának, témáinak magyarországi, sőt európai összefüggéseire ez esetben nem szükséges utalnunk: Tömörkény ihlete szegedi példáktól nyert ösztönzést.

IV.

TÖMÖRKÉNY ÍRÓI ALKATÁNAK kibontakozása: az ábrázolás művészete. Az író, az ember és a város viszonya. A szegedi »Heimatkunst«. Tömörkény írói természete: a tiszta ábrázolásra törekvés. Parasztábrázolása.

TÖMÖRKÉNY EGYIK SZEGEDI ÍRÓTÁRSÁNAK; Cserzy Mihálynak 1899-ben megjelent könyvéhez előszót írt, s Cserzy régebbi írásaival szembeállítja, mint követendő példát, a szegedi népies irodalom gyakorlatát. Mintha saját régi, idegen formái fölött is ítélkeznék, és önmagának legbensőbb írói szándékairól tenne vallomást: »... Néhány kéziratát visszaadva mondtam: Miska, ezekből nem lesz prédikációs halott. Ama dolgozatokban grófok voltak, meg grófnők, meg a félhomályos szalon s egyéb ilyesmik, de a közhasználatban elkopott ezen irodalmi alakok és irodalmi butorok között ott röpdöstek az írnutudás fényes, fehér madarai is. Ez az utóbbi kétségtelen dolog ösztökélt arra, hogy a járt és mégis idegen csapásról helyes utat mutassak előtte. Az ígéret földje ott volt a Szent István-téri búzapiacson, a gyümölcspiacson, a lóvásárban és messze kint a nagy mezőkön, ahol apró házakban egyszerű emberek módfelett egyszerű életet élnek. Ez a mi népünk. Ez az igazi.«¹³⁸ Aki ezt a vallomást, egyben ítéletet leírja, nemrégiben még nem látta ilyen világosan, tudatosan önmaga előtt sem a célt. Hiszen találkozunk még ezekben az esztendőkből is zsurnaliszta-tréfálkozásokkal, tárcanovellákkal, amelyekben még az idegen formára emlékezhetünk, sőt Tömörkény legsajátabb írásai

¹³⁸ Cserzy Mihály: Kint a pusztán c. kötetében, Szeged, 1899.

egynémelyikében is beszüremkedik egyszer-egyszer valami kiütköző, valami oda nem illő. De mégis ekkorra már alkatának természetére ismert, tudja, s követi irányítását, és önmagának szándékosan leszűkített területén munkál. Szeged és Szeged népe — mást nem ismer, nem is akar ismerni; sem emberi, sem írói élmény, amely valamikép nem tartozik Szegedhez, nem érdeklí, mereven elzárkózik előle. Semminő aszkézisre, a vidéki író kisebbségi helyzetéből fakadó magánosságra ne gondoljunk: boldog polgári visszahúzódottság ez, megelégedettséggel, nyugalommal, öntudattal teljes. Ez az emberi egyéniség, s ez az írói attitűd nagyon összenövekedett, s összenőhetett városának önmagával megelégedő zárkózottságával, polgári elégtelenségével. A város struktúrájának már jellemzett kettősége, a szegedi népi kultúra és a szegediesség közötti ellentét különös módon mutatkozik Tömörkény emberségében. Amíg életstílusa, életének külső színe minden ellenkezés nélkül csatlakozik a Belváros polgárainak életéhez, addig műveiben Szeged rejtőző igaz értékeit, a szegedi, szegedkörnyéki parasztkultúrát kíséri figyelemmel, ábrázolja szinte alázatos tisztelettel. A Dankó-nóták mellett borozgató, nyugodalmas életű polgár a pusztuló népi hangszerek, a kecskefejű bőrduda, a tekerő-lant után kutat, a népi rovásírás emlékeit gyűjtögeti, a szegedi parasztság gondolkodását, szociális nyomorát figyeli, ábrázolja. Talán éppen nehézkes nyugalma polgári élete magyarázza, hogy sem ezt a kettősséget nem tudta, nem is akarta levetkőzni, s e néplátásának következtetéseit nem vonta le. A higgadt, személytelen ábrázoló nyugalma érzékenyen óvja; csak a formának sajátosságai, a stílus önkénytelen vallomásai leplezik le, hogy e mögött az ábrázoló személytelenség mögött mély emberi részvét és líra lüktet. Városa adja polgári gondolkodását, politikai felfogását, liberálisan fölüle-

tes vallásszemléletét (ellentétben életének vallásos gyakorlatával), kisterjedelmű irodalmi műveltségét, de ugyanez a város bontakoztatja ki legbensőbb írói szándékait, szabadítja ki a sok salakos idegen anyag közül írói természetét, s mutatja meg neki legszebb értékeit, amelyeknek hű ábrázolására áldozza aztán egész életét.

MIELŐTT TÖMÖRKÉNY ÍRÓI ATTITÜDJÉNEK s egyben írói alkatának megvizsgálásába kezdenénk, foglalkoznunk kell azzal az irodalmi irányzattal, amely ekkoriban Magyarországon és Szegeden is határozott formát kezdett öltetni, s amelynek egyik legjelentősebb tagja Petelei István mellett éppen Tömörkény volt. Ennek a magyarországi, s legegységesebben: egy egész kis irodalmi élet alapszínét meghatározó módon Szegeden kialakult irány-
nak szellemtörténeti megfelelője a németországi Heimatkunst.¹³⁹ Mint tudatosan vallott és vállalt irodalmi irányzat 1900-ban, a *Heimat* c. folyóiratban jelentkezik ez a szemlélet, s a szerkesztő Adolf Bartels, Friedrich Lienhard hevesen propagálják gondolatait. A Heimatkunst elsősorban harc Berlin irodalmi, szellemi egyeduralma ellen, szembenállás a német szellemiség akkori modern fejlődésével, ellenzése a nagyvárosi kultúrának, s hangsúlyozása a provinciális értékeknek; a népelet emlékeit gyűjtögetik, a faji különvalóság gondolatát hirdetik. Erősen csatlakoznak a konzervatív kritikához, Ibsen, Zola, Maeterlinck, D'Annunzio, a naturalizmus, szimbolizmus: »dekadencia« ellen küzdenek. S ha az irodalompolitikai harcban nem is volt elegendő felkészültségük, mégis erős visszhangra találtak, mert irodalom- és történetfelfogásuk nagyon is megfelelt egy lelki alaphangnak. Leg-

¹³⁹ A Heimatkunstra vonatkozó tudnivalókat tömören tárgyalja P. Merker u. W. Stammler: *Reallexicon der deutschen Literaturgeschichte*, Berlin, 1925—26. I. 477. ff.

főbb képviselőjüknek Kellert, Raabet, Hebbelt tartják, íróik közül H. Hesse, H. Löns és C. Schönherr a legnevesebbek.

Ez a rövid vázlat is igazolja, hogy a századforduló magyar irodalmának nem egy jelensége rokon evvel a német irodalmi irányzattal. Természetesen nálunk nem találkozhatunk ilyen tudatos irodalmi, politikai elvekkkel, kiépített harcmodorral, elméleti meggondolással, hanem inkább az irodalmi gyakorlat, az ösztönös megmozdulások árulják el a rokon fölfogásmódot. A magyar Heimatkunst elsősorban az ekkoriban többfelé sarjadozó, kezdő vidéki irodalmaknak kínálkozó önkifejezési forma, menekülési lehetőség. Az irodalmi decentralizációnak, a Budapesttől való függetlenülésnek egyik legjobb s önként is adódó módja ez. Érthető így, hogy nem egy a fővárosba jutott írók közül még Pesten is ennek a Heimatkunstnak a munkása marad. A magyar Heimatkunstnak, amely nem szellemtörténeti függvénye, hanem csupán rokona, azonos jelentkezése egy európai iránynak, magyarságfelfogása, irodalomról vallott nézetei nagyjából hasonlóak a némethez. Konzervatív kritikai felfogás, a nagyvárostól való ellenséges idegenkedés, a kor modern költői, irodalmi felfogásával való szembenállás, a magyar tájegységek értékeinek hangsúlyozása, a parasztság dícsérete jellemzi. A parasztság kultusza azonban kevés írónál jelentett formateremtő alkalmat: javarészüik pusztán csak témáival tartozik vidékhez, a székely, vagy dunántúli történet a fővárosi tárca-novella stílusában, a kor általános parasztszemléletének megfelelően alakul. Jakab Ödön *Székely históriák* c. könyvének (Budapest, 1884.) pl. semmi sajátos székely íze nincs, érzelmes és tréfás történeteit akármelyik vidék magyarságáról is megírhatta volna. Ugyanígy nem található Abonyi Lajos műveiben sem új formai és tartalmi eredményekre: szentimentális parasztrajongása rationa-

lista, realista parasztszemlélettel és jókaias romantikával keveredik. Ezzel a szintelen parasztlátással szemben a Heimatkunstnak másik véglete is jelentkezik. A hódmezővásárhelyi Pócsy Miska írásai-
ban tükröződik¹⁴⁰ a Heimatkunstnak egészen eldurvult formája; tréfás karcolatai tipikus, szinte bü-
nös példái a parlagi, vaskos vidékiességnek, fara-
gatlan hétköznapiságnak. A magyar Heimatkunst-
ban a parasztság életformájának dicsérete mellett a
veszendő magyar kis- és középnemesi világ, a gentry
siratása, a vidéki boldog kúriák siratása is helyet
kapott. Legőszintébb s legtehetségesebb kifejezője
ennek az érzésnek Móricz Pál, aki előtt a kis sza-
bolcsi, bihari kúriák úgy jelennek meg, mint a tűnő
boldogság szigetei, a régi katonák virtuosos mulato-
zásai, mint a magyar lélek legjava kincsei. Nála
tapintható ki legkönnyebben ennek a Heimatkunst-
nak polgári romantikája, a magyar vidék lokál-
patrióta történelemlátása.

Mikszáth és Gárdonyi, kikben az irodalomtör-
téneti közfelfogás szerint elsőnek jelentkezik ez
a Heimatkunst, hamarosan szűknek találják mon-
danivalóik számára ezt a formát. A magyar vidék
ekkor még valóban nem érett meg kifejlődő, élet-
képes irodalmi életre, a vidéken maradt tehet-
ségek önkénytelenül is elszigetelődnek, fejlődésük
iránya egy formának szűk keretén belül megakad,¹⁴¹
s még szerencse, ha ennek az egyetlen adódó formá-
nak és mondanivalónak a legtisztább, a legmegfe-
lelőbb hangját találják el.

Szegeden ezekben az időkben beszélhetni elő-
ször irodalmi életről, tudatos irodalmi gyakorlatról.

¹⁴⁰ A tilosban, I. Hódmezővásárhely, 1926.

¹⁴¹ Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete, A Sze-
gedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiadása, Szeged, 1933,
A centralizáció és decentralizáció c. fejezetében a vidék
irodalmi jelenségeit más szempontból tárgyalva hasonló ered-
ményekhez ér.

Mikszáth itt írja a *Jó palócok, Tót atyafiak* nem egy darabját s ezzel is ösztönzőjévé válik a szegedi Heimatkunstnak. Bár minden külső ösztönzés szükségtelen, a századforduló korának Szegedje a legszorgosabb buzdítója, legtermőbb talaja ennek az irodalmi iránynak. A magyarosságnak, vidékiességnek ez az öntudatosan vallott és vállalt formája, a fővárostól való elszakadottságnak attitűdje melengeti, legbensőbb szavának tartja íróinak hangját. A szegedi Heimatkunst nemcsak igazolt, inkább igazoló jelenség, szükségszerű magyarázója, védője a város életformájának. Ez teszi érthetővé aztán, hogy vidéki városaink lanyha lüktetésű irodalmi életével szemben (Nagyvárad élénk irodalmi élete más komponensekből tevődik össze) Szegeden valósággal iskolája alakul ki a Heimatkunstnak. Irodalmi munkásságuk alaprétéget, a mondanivaló lényegét a város parasztságának ábrázolása teszi. Hírlapi tárcáikban, verseikben, kiadott kötetekben ez a szemlélet tükröződik s lekicsinyített méreteken még a modernséggel való harc is megjelenik e kis külön világban: a szegedi hírlapirodalom egyik, már ismertett periódusában, amikor a fiatal Juhász Gyuláék kikelnek ez ellen a nyugati műveltséget nélkülöző vidékiesség ellen. Valóban ez a szegedi irodalmi iskola nem dicsekedhetik nagy irodalmi műveltséggel: önmagukat leplezi le egyik adatuk,¹⁴² amely szerint a legszívesebben s leginkább egymás műveit olvassák. Ez viszont magyarázza azt, hogy miért nem alkothattak az egyetlen Tömörkény kivételével maradandót sem Palotás, sem Bite, Békefi, Damó, Ujlaki, sem Cserzy. Kifejezési formáikban, látásmódjukban tehetetlenül kapcsolódnak a kor átlagirodalmához: Palotás nehézkesen cifra s érzelgős paraszttörténeteiben éppúgy nincs sajátos szegediség, mint Ujlaki naiv racionalizmusában, Békefi könnyű érzékiségében. Cserzy ott s akkor

¹⁴² A Sz. N. huszonöt éve, i. k. 83.

szegedi, ha Tömörkény hatásának engedi át magát, egyébként a kor szentimentális formamotívumait kedveli s ebben rokona Palotásnak, Bitének, Teracsényi Gyulának — a szegedi Heimatkunst majd minden írójának. A város kettőssége műveikben hátrázottan jelentkezik: tartalmi elemeikben a szegedi és szeged-környéki parasztság életéhez kapcsolódnak, — számunkra ily módon nem egyszer hasznos anyagot rögzítettek meg, — formáikban azonban semmi mélyebb újulást nem jelentett a szegediesség, s ez a tény leplezi le szomorúan magát az írásaikban kifejeződő szegediességet is. Nincs formateremtő ereje.

TÖMÖRKÉNY EBBŐL A TALAJBÓL SARJADOTT. A szegedi népies irodalomnak kétségtelenül jelentősége volt Tömörkény munkásságában. Azonban ezt a hatást inkább ösztönzésnek nevezhetnénk, amely az írókat az idegen témák felől saját kifejezéséhez segítette, megindította benne az öntudatosodás folyamatát. Mi jelenti hát az idegen hatások alól felszabadult Tömörkénynek írói egyéniségét, mi adja — hogy a legátfogóbb kifejezést használjuk — alkotásának legmélyebb és legsajátosabb vonását, amely egész írói működését, alkotásainak tartalmi és formai elemeit meghatározza, irányítja? Már kritikusi is lépten-nyomon emlegették a fotográfust vele kapcsolatban, a fényképszerű hűséget, ehhez hasonlót mond Balassa, mikor a világirodalom egyik legobjektívebb elbeszélőjének nevezi.¹⁴³ Való igaz, hogy Tömörkény alkotásaiból az objektivitásnak, személytelenné vált tárgyilagosságnak éles, kemény levegője, tiszta nyugalma árad. Ugy véljük azonban, hogy az objektív jelző s a fotográfushoz való hasonlítás megtévesztő, s nem is jelenti az igazságot. Miért érezzük ennek ellenére is nehezen megcáfolhatónak a fenti kijelentéseket? Ha durván és kör-

¹⁴³ i. h. 30.

vonalozatlanul is, tán nem a legszerencsésebb szavakkal, de a lényegre mutatnak rá, Tömörkény legmélyebb írói szándékaira ezek a szavak.

Ha Tömörkénynek a valósággal szembenálló írói attitűdjét s így írói alkatának természetét akarjuk meghatározni, az *immanens, tendenciátlan ábrázolás* kifejezését használhatjuk. Tömörkény az ábrázolás művésze. Azonban, ha ábrázolása a tiszta, a tendenciátlan ábrázolás lenne csupán, akkor nem láthatnánk benne mást, mint a felület és a pillanat művészetének, az impresszionizmusnak egyik alföldi megvalósítóját, amilyen volt itt Szegeden Nyilasy, a festő, amilyen leglelke szerint Juhász Gyula is. Tömörkény azonban lényeges pontokon tér el az ábrázolás impresszionista művészeitől. Ezt az eltérést az *immanencia* fogalmának hangsúlyos kiemelésével akarjuk megjelölni, amely merőben más jelentéstartalmú, mint az irodalomnak realista, naturalista kategóriái. Tömörkény valóban ábrázoló, s csak ábrázoló kívánt lenni, (ezt jelenti szóhasználatunkban a tendenciátlanság: művészi, társadalmi vonatkozásokban is). Azonban a valóság, a pillanat megragadásában sohasem csak a felület, — az is — érdekelte: mindig a valóság titokzatos, szinte meg sem közelíthető szövevényét, teljességét akarta megragadni. A teljességnek ez a vágya néha kitör belőle, felfedi önmagát:

Ha az ember gyorsírn tudna, de akkor is olyképen tudna, hogy a papíron a ceruzával, a kéz a zsebben észrevétlenül jegyezne, birná csak elmondani, hogy micsoda tömérdek sok szépséget mondott el ez az öreg vízi ember a kutyáiról. (C. 92.)

Ez az önleplezés is elárulja a teljességre törekvő írónak személytelen, immanens állásfoglalását: mint-ha önmagát is, mint zavaró momentumot, szeretné kiküszöbölni az ábrázolás perceiben. A személytelen beolvadásra, immanens ábrázolásra igyekvő Tö-

mörkény önleplező mozdulatai (amelyek ez esetben stílustörést jelentenek), legtöbbször éppen arra mutatnak rá, hogyan igyekszik anyagát fölgyűjteni, megérteni, hogyan törekszik az azonosulásra. Hallhatjuk a fiatal író kételkedő töprengését:

Az ember ilyenkor nem tudja, nem-e humorizál a Mihály, illetve amint ők mondják, nem-e paksziózik? Az időknek oly óriás különbsége lakozik közöttünk, hogy lehetetlen nekem a magam fiatalságában tudni, vajjon Mihály hetven év előtt miként tanulta meg a táltosoknak a levegőhöz való viszonyát. A pusztá és az ő emberei oly kiismerhetetlenek. (J. 79—80.)

Minden kívülállás eltüntetésével, elszemélytelenülve jelenik meg előttünk a népet hallgató, figyelő Tömörkény a *Sztrájkanyán* című rajzban, amely egyébként is szép példája az immanens, azonosult látásmódú írásainak:

Az ajtón belép egy ember, aki nem ide tartozik. Nem munkás, valami úrforma. Ruházata ugyan kissé kopottas, de kalucsni van a lábán, ez pedig úgy csillog, mintha lakkcipő volna. A jóestét kívánását nagyon ridegen fogadják: mit akar ez itten? Kicsoda ez? Senki sem ismeri. Az idegen egy pad végén leül s pohár bort kér. Azután közömbösen szivarozik, mintha örökké itt lett volna. Ha már füst van, legyen még nagyobb. (C. 85.)

Az író — szemben Móra állandó személyes jelenlétével — teljességgel elszemélytelenedik, eltűnik az elbeszélés ábrázoló nyugalma mögött. Ez azonban, mondhatni, csupán az író elszemélytelenülése, epikus távolmaradása; nem pedig az ábrázolás immanens formája: csak egyik előfeltétele ennek.

EZ AZ ELLENVETÉS VEZET EL — mielőtt Tömörkény formai analízisébe kezdenénk — az író

parasztszemléletének kérdéséhez. Már többször volt alkalmunk rámutatni arra a mohó érdeklődésre, amellyel Tömörkény a paraszti élet minden jelenségét, a tájszavaktól kezdve életük legexotikusabb megnyilatkozásáig figyelte. Mohóságában, teljességre törekvésében már lényeges különbséget kell látnunk közbe és korának parasztlátása között. A kor íróinak javarésze távolról sem igényelte annyira a teljességet: ezért is nevezték a csakugyan etnografikus hűségű Tömörkényt néprajzzal túltömöttnek, etnografusnak, aki szükségtelen részletekbe bonyolódik. A kor irodalmának parasztlátása (s ebben nem képeznek kivételt javarészből a Heimatkunst írói sem) nagyon is egyszerű, csak néhány elemből tevődött össze. Mélyebb ismeretről s így megértésről nem tanuskodik. A kor íróinak egyik alapérzése a paraszttal szemben még mindig a romantika, helyesebben a preromantika boldogság-kultuszára, a primitív állapotok tisztaságának, zavartalanságának gondolatára vezethető vissza. Persze ezidőtájt már nem élte ezt a gondolatot a nagy romantikusok mély megértése, ösztönös rátalálása egy homogénebb kultúrára: inkább a városi polgár, a szürkülő civilizáció nosztalgiája ez, a primitív boldogság, színesség után. Ezzel a gondolattal ellentétes, de vele összenőtt a parasztságunk józan realitásáról, racionalizmusáról való hiedelem, amely a kor józan polgári felfogásában, pozitívista világszemléletében gyökerezik, s megtévesztően erős ösztönző erőket kap Petőfi, Arany művészetéből. Röviden megfogalmazva, ez a két komponens alakítja ki Tömörkény korának parasztszemléletét. Mind a kettő jól megfelel a kor illuzionizmusának, racionalista beállítottságának, polgári társadalmának. Így természetes, hogy — üres szölamokon kívül — a parasztság e korbéli szociális kérdéseire nincs felelet, a népi kultúra sajátos értékeinek, a mi kultúraformánktól elütő struktúrájának megértésére sem mód,

sem igyekezett. E kor népiessége, magyarossága áll-népiesség, álmagyarosság. Szerencsés kivételek, az általános képlettől eltérő jelenségek akadnak ugyan. Mikszáth paraszt-alakjait, — nem mintha sokkal inkább mást gondolt volna róluk, mint kortársai, — zseniális könnyedsége, anekdotázó modora, életszerűsége menti meg. Gárdonyi parasztlátását állandó lírai jelenléte, általánosító embériessége óvja meg a kor laposságaitól és teszi lehetővé számára, hogy a parasztlélek legmélyebből fakadó mozdulatait is megértse.

EZZEL A FELÜLETESEN MEGALKOTOTT PARASZTKÉPPEL s ennek irodalmi megvalósulásaival Tömörkény mindvégig elégedetlen, egyre hallatja gúnyos megjegyzéseit a népies írókkal szemben, a népszínművek ellen, a félórásig deklamáló paraszthősök ellen.¹⁴⁴ Ha analizálni próbáljuk parasztszemléletét s így parasztábrázolását, — ez foglalja magába írói természetének lényeges jegyeit, — meg kell állapítanunk, hogy a Tömörkény írásaiból kibontakozó parasztkép több jelentős ponton eltér koráétól.

Az első pillanatra szembevetendő Tömörkény parasztlátásában az u.n. *néprajziasság*, amelyet kritikusai nem egyszer meg is róttak. Ha a kor parasztnovelláit lapozgatjuk, egyikben sem találunk ilyen erősen erre a vonásra: az ábrázolásoknak ez a része mindig általánosabb, bizonytalanabb. A múzeum néprajzi osztályát rendező, az állandóan parasztlakók közé látogató Tömörkény éles pontossággal rögzíti mozdulataiknak, szavaiknak, környezetüknek legapróbb vonását is. Ez a »néprajzi« megfigyelés nemcsak a külsőségek, ruhák, népi tárgyak, parasztlakások, mesterségfélék, jólismerésén alapszik, s nemcsak ezek az ismeretek jelentkeznek írásaiban. A paraszti életnek szellemi és anyagi

¹⁴⁴ pl. G. 32.

világát, szövevényes, saját törvényeihez igazodó társadalmát, a paraszti élet környezetét a szinte megleshetetlen apróságokig ismeri és érti. Néha csak egy objektívnek tetsző megjegyzés árulja el tudását:

Ne siess, ne siess — aggódott mellette az asszony és kendőt kötött az ura mellénye alá, mint a ráczoknál divatos, csakhogy a ráczok akkor kötik föl a kendőt, amikor még nem kapták meg a száraz-betegséget. (V. 94.)

Máskor egész kis jelenetet, dialógust formál ez az eleven, gazdag néprajzi ismeret:

Később az egyik tiszta poharat parancsol maga elé. Teleönti s kissé bizonytalan léptekkel átmegy vele az asztalunkhoz:

— No, — mondja. — Tessék.

Kintvaló illem szerint szörnyű sérelem volna nem fogadni el a kínálást. Ellenben hallatlan megsértése volna az illemnek azonnal utána nyulni. Előbb szabódni illik:

— Köszönjük is a jóakaratot meg a szivességet. Van nekünk is.

— Hát hiszen... ami azt illeti... termött...

— Hát igön.

— Nono... De azért csak azért adta az Isten, hogy elfogyasszuk. Tessék hát. (C. 143.)

És így tovább. Különös ízt, zamatot kap néha ez a néprajzi tudás éppen sokrétűsége, teljessége miatt:

A pipákban különféle szárazak vannak, s a szárazak a fogak között ismét különféleképen állanak. A dacos ember fogai között a kurta szár magasra ágaszkodik, a makrapipa kupakja majd kiveri a szemét, de neki így van ez jól. Hosszabb, gyűrűce-szár egyenesen állván a fogak között, gondolkodó elmére mutat. A megyfaszár, amelybe nagyobb pipa is

dukál, s ennélfogva lóg a fogakból lefelé a készség: képviselője a csendes gondolkodásnak és lassú munkának, mivelhogy nyilvánvaló, hosszúszerű pipa mellett nem lehet valami gyorsan dolgozni. Ellenben a közönséges meggyfaszártól elüt a hajlott meggyfaszár, amelynek tulajdonosa az újabb dolgokkal nem törődő s a régi világhoz szító emberek közé tartozik. (C. 84.)

Sajátságos kapzsisággal gyűjti, halmozza néprajzi tudását: sok ismeretlen halfajta nevét jegyzi föl (B. 68—69.), nagy buzgalommal sorolja el a homokfajták neveit (Ne. 124); a gyümölcsneveket (C. 46.), bajuszok (No. 43.), a különféle jegek (Na. 162.) neveit, a népi főzés számtalan fajtájáról ír, népi hiedelmeket, babonás gyógymódokat, a tárgyi néprajzhoz tartozó számtalan eszköz sajátosságait sorolja el részletekbe menő pontossággal. A népi illem, a nép iratlan társadalmi törvényeinek bensőséges megközelítése tükröződik nem egy rajzában (vö. C. 163, C. 143, V. 120). Hogy tárcáiban (ilyen összefüggésben elsorolhatatlanul) sok néprajzi anyagot, pontos ismeretet találhatunk, azt Podhraszky id. cikke, dr. Banner János egyetemi előadása is bizonyítja. A tárcákban való e néprajzi gyűjtésnek mégis van valami köze a kor parasztlátásához, annak ellenére, hogy sehol egyebütt nem találjuk tárcáiróinknál ezt a mohó megfigyelést, ezt az aprólékos megrögzítést. Tömörkény gyűjtő és rögzítő szenvedélye mögül kiérzik a kor kesergése a népi kultúra bomlása, halódása fölött: egy jobb, magyarabb élet pusztulását siratja, s ez ösztökéli, sarkalja a gyűjtésre, megörökítésre. Ez a gondolat nem is annyira az irodalomnak, mint inkább a fejlődő magyar néprajztudománynak e korbéli néplátásához kapcsolja Tömörkényt.

Néprajzi tudása, aprólékossága vezet át Tömörkény parasztlátásának egy másik eleméhez, a *konkrétséghez*. Pár példával jellemeztük, hogy a

kor parasztnovelláiból ez a tájékhöz tapadó konkrétság is hiányzott: a tájék, a környezet színei, népi sajátosságai pár vonással odavetve csupán; inkább a szerelmes vagy tréfás történet, a lélekrajz a fontos és lényeges. Tömörkény írásaiban ezzel szemben mindig is élesen körülhatárolt, a legsajátabb jegyeivel meghatározott típusaira találunk népünknek. Sohasem általános, elmosódott, ha egyébbel nem, egy szóval, hasonlattal emeli ki az ábrázolt típus, történet legkonkrétebb, legjellemzőbb népi jegyeit: »...hegyesorrú csizmákat, amilyeneket a juhászok viselnek« (J. 163.), vagy »mert az asztragánsapkánál fogva különböznek a csizmadiák egyéb, nem komoly dolgokkal foglalkozó mesteremberektől« (Szp. 67.), másutt: »A legény, Thököli Mihály, — leginkább hajósok szoktak lenni ezek a Thököliek, de némely része mégis varga.« (V. 46.). Ilyen apró, megkülönböztető megjegyzést számtalant idézhetni. Ez a fajta konkrét látás állítja elé városának legsajátabb tulajdonait:

Három külvárosunk van. Az egyik a pestises betegeket gyógyító francia Szent Rókusról elnevezett alig másfélszáz éves, faji típusokat keresni ott hiábavaló lenne. Hanem annál alkalmasabb erre a célra az Alsóváros, meg a Felsőváros... A Felsőváros népe szálas, karcsú, sok benne a szőke, a ruhában a világos színeket keresi, szereti a halászatot, elmegy a vizen Béctől Galatzig, kereskedői élelmesség van bennük, vállalkozó... Az Alsóváros népe zömök, bikanyakú és fekete. Ruhájában a sötét színeket kedveli s mint védőraj csoportosul az ősi Mátyás templom körül. (B. 113—114.)

ez kíséri mindenüvé, hogy az idegen szokások, idegen nemzetiségek is saját városára, saját népére emlékeztették:

mikor az étel elfogyott, a fiu mondta: anyám, hozzon vizet, mire a koros asszony vizért sietett.

(Ahányon szegediek ott voltunk, hároman, összenézünk, mert mifelénk ez nem szokás.) (Ne. 97.)

vagy:

A hosszú emberek azok mind svábok. Azoknak a kisafája nincs úgy odaszegezve, mint a magyar kocsiké, hanem mozog... A kocsik a csodálatosan vékony kerekkel, az mind magyar, de azokban is van különbség. Amelyik előtt szépen kefélt, ragyogó szőrű, drága lovak állnak, az szentesi, vagy vásárhelyi. A kóccal fódott hám pedig leginkább oláh gazdát jelent. (C. 38.)

Parasztlátásának ez a konkrétságra törekvő, elkülönítő, pontosan különböztető eleme teszi Tömörkényt a magyar Heimatkunst legtipikusabb, s egyben legjelentősebb munkásává. Nála valósul meg leginkább a Heimatkunst ideálja, legalapvetőbb törekvése. Ábrázoló készsége, a népi kultúrába, parasztleletbe való beéllő képessége tárta fel előtte egy tájnak, egy népi egységnek legsajátabb, legkonkrétabb vonásait. Írásaiban így revelálódott és örökítőddött meg (Kálmány Lajos nagyszabású tudományos munkássága mellett) Szegednek, a szegedvidéki magyarságnak minden igaz értéke, máshonnan meg sem ismerhető sajátossága. Ha a magyar Heimatkunstról s eredményeiről beszélhetünk — Mikszáth, Petelei, Thury Zoltán s mások eredményeinek ismeretében is — elsősorban Tömörkény immár feledésbe merülő nevére s az általa megindított szegedi irodalmi élet egy-két, esztétikailag ugyan kisebb értékű jelenségére kell gondolnunk.

Korának parasztlátását azonban nemcsak ezeken a pontokon haladta meg Tömörkény. Végtére is helyzeti előnyeivel magyarázhatnók nagy néprajzi tájékozottságát, konkretizáló pontosságát, a szegedi tájék minden mástól való megkülönböztetésének képességét. Ezek a tulajdonságok, ha nem is találhatók meg korának parasztszemléletében, nem teszik szükségessé a lényeges megkülönböztetést,

melyet az immanens beleélés, az immanens ábrázolás kifejezésével jeleztünk. Van azonban Tömörkény parasztszemléletének két olyan eleme is, amelyet nem magyarázhatni kellőképpen néprajzi tudásával, ismereteivel. A kor irodalmában (elenyészően csekély a kivétel, mint Gárdonyi, kinél szintén alkati dispozició), a nép vallásos életét, irracionális aspirációit, tevékenykedéseit: minden népi kultúra legmélyebb forrását, valami fölszínes megjegyzéssel, pár babonáság, hiedelem emlegetésével, különösségének inkább groteszk, mint megértő ábrázolásával vélték elintézhetőnek. A kornak parasztlátása itt is külsőségesnek bizonyult, kívülről közeledett a legérzékenyebb, a legfinomabb pontokhoz. Tömörkény írásait át- meg átszövi a nép vallásos életének áhitatos tisztelete; benső megrendüléssel, minden kritizáló fönntartás nélkül ábrázolja: alkának immanens, a nép életét belülről szemlélő sajátosságai is e részben domborodnak ki leginkább. Az objektív ábrázoló hangja ilyenkor szinte lírikus-lyüktetéssé, hullámzássá változik:

Szóródik a víz a papi edényből a zsenge vetésre.

Vastag nyakakon álló kemény koponyák tekintetükkel a föld felé hajolnak: oh Mária légy üdvöz és értsél szót Szent Józseffel is. Sorsunkat láthatod, munkában nem fukarkodtunk, sem a föld munkálásában, sem a föld megvédésében, Mária, elefántcsontból való fehér torony meleg kezedet tartsd úgy, mint ezeknek előtte is a föld népe fején... Mária ideveti szép szeme szomorú tekintetét és a földi lelkekben szétáradt tekintete nyomán a meleg bizalom.

Egyes emberek, a meghatottság ezen pillanataiban teljes lélekkel kiáltják hozzá:

— Mária! (Sz. N. 1915:110.)

Másutt így ír a búcsús zarándokok szent révületéről, egyetlen közösségbe forradó áhitataról:

A nép húzódott fölfelé, por volt és énekek sokasága. Zengtek belé az ivék és a lépcsők. S a számtalan sok ódon lépcsőkön négykézláb, meg térden másztak föl a hit vérezői, mert véresek valának a térdek és ronggyá szakadoztak az ünneplő asszony szoknyák ezen áldozattétel és vezeklés alkalmával. (F. 260—261.)

A beleélésnek ez a zavartalan tisztasága, hevülete, ha nem is nyilatkozik meg mindig ilyen forró spontaneitással, lírai áradással, de mindig ott lüktet ábrázoló nyugalma mögött, kinyilatkoztatja előtte a nép legrejtettebb vágyódását, hétköznapi, kemény, izzadságszagú életüknek a végtelennel, a transzcendens világgal való kapcsolatát. Így érti meg a nép Mária-látását, a halottakat, kincseket látó, »megképző« lányok révületét (B. 185.), a sütőasszony csodálatos meséjét az elvarázsolt gyermekről (V. 59—60.), a háború titokzatos előjeleit vergődő szívvel jósló juhászokat (E. 108—109.), s annyi más irracionális megmozdulását, sóvárgását a népnek, amely a kor pozitivista látásmódja előtt megismerhetetlen, vagy csak külső szín volt. Csöndes, egyszerű ábrázolásai, az élet hétköznapijainak a megértése tanuskodik tán a legjobban ennek a vallásos élménynek átéltségéről, állandóságáról. Jól látja, hogy a paraszti életnek nemcsak magasztos, egyszeri pillanataiban jelentkezik ez a vallásosság, hanem az élet alapszínét, a mindennapok alaphangulatát teszi.

Az égi hatalmak különféleképpen tisztelendők, foglalkozásuk szerint. Mert sok dolog van, amire vigyázni és ügyelni kell és ennek a munkája el van köztük arányosan osztva. Nepomuki Szent János a vizekre szokott vigyázni, ezért a szobra a töltéseken áll, az asszonyok hálából feketére festik a sapkáját, fehérre szépen a misemondó ingét és a jó szelid szent ily módon nézi éjjel-nappal a folyó-

vizet, amely halkán surran el lábai alatt és bizonyára üzeneteket visz egyik parti szenttől a másikig, akik imádságos könyvet tartanak a kezükben. A köszenet előtt olykor egy-egy csomó virág van, amik a töltés oldalában nőttek s most tiszteletűl ide tétettek. (G. 3. *)

Ezért foglalkozik olyan előszeretettel és megértéssel a nazarénusok népi szektájával (pl. *Nazarénusok*: J. 207 sklk.): a kegyelemnek állandó munkálását, az istenes jámborságnak szép példáit látja életükben. Nazarénusokról írott rajzai is mutatják természetének zavartalan beleélő képességét szemben kora átlag-novellairodalmával. Egyik szegedi írotársa ugyanezekben az években ír a nazarénusokról egy kötetre való tárcát,¹⁴⁵ naiv racionalista bölcselkedéssel (pl. a darwinizmus érveivel cáfolja a nazarénusok háborúellenességét, fegyvert-nemfogását), unalmas adatokkal, külsőséges kritikával. Tömörkény ábrázolásában semmi sincs ebből:

Amint Péter a halász apostól volt, bár mezitlábbal taposta a Genezáreth fővenyét — kaszálás után este, mikor a nap veres fényével előnti a semlyéket, s s a sarju friss illata nehéz köd gyanánt úszik a a távol tanyák fölé, akként prédikál... gereblyével a vállán egy vén nazarénus ember. (J. 219.)

Immanens beleélés és ábrázolás, az ábrázolás mögötti bensőséges azonosulás, lírai részvét jellemzik Tömörkény néplátásának vallásos vonásait.

Ugyanezzel jellemezhetni Tömörkény parasztlátásának szociális vonásait is kortársainak, a polgári tárcairodalomnak érzéketlenségével, szociális felületességével ellentétben. Ekkor ugyan már Ady-nak, Móricznak parasztlátása erősen kikezdte a népies-nemzeti realizmusnak csökönyös optimizmusát, a paraszti boldogságba vetett hitét. Tömör-

¹⁴⁵ Ujlaki Antal: Bibliás emberek, Szeged, 1897.

kény azonban tőlük függetlenül, hatásuktól nem érintetten, természetének, alkatának indításait követve ábrázolja népének nyomorú szociális sorsát. Ábrázolásának kemény nyugalma minden ítélkező, vagy agitáló tendencia nélkül döbrent rá parasztságunk elhagyatott sorsára, társadalmon kívüliségére. Hangjából kiveszett régibb szociális jellegű rajzainak érzelmes szentimentálistusa, szinte hidegnek, merevnek tetszik ez az ábrázolás. A kemény, tiszta szavak, az irónikus nyugalom azonban csak vékony kéreg, amely alatt forrong, remeg az író szociális részvéte. Érezni ezt, akár a hajóvontatásnál szerencsétlenül járt rác gyerekről (B. 18—19.), akár gazdával parancsszóra kártyázó nincstelen zselérről (V. 108.), a Délmagyarországra kivándorolt telepesek nyomoráról (G. 14—15.), az özvegy béresné kietlen sorsáról (J. 134.) ír is. Néha szinte csúfolódásnak hat ez a fájdalmas irónia:

Szegény embernél a gyermek nem ágyban alszik, talán azért is erősebb. A gyermeknek a kuckó a lakása, a kuckó a boglyakemence oldalában. Kemény volna fekvésre ez a hely, ennélfogva rongyokat raknak bele...

Igazság szerint télen nem sok takaró kellene a kunyhóban a gyermekre, ha fütve volna a banyakemence. Gödreiek azonban igen könnyesen, vigályosan éltek ebben az időben, fűteni való nem igen akadt, pedig már a faliórát is eladták, de nem baj, hogy eladták, mert úgy sem járt, miután megfagyott a kerekei között az olaj. (H. 163.)

Megdöbrentő szemléletességgel mutat rá az elgyáult, kiszolgáltatott szegény ember keserű, alattomos kitöréseire, megfélemedésére. (J. 205.) Semmi illúzió, semmi önámítás, polgári önmegnyugtató az alkotás pillanataiban. Így érti meg a kubikosok mogorvaságát, úrgyűlöletét, melyet ábrázolásának csöndes nyugalomával állít elénk:

Elviszik messze vidékre (t. i. a kubikosokat), munkahely gyanánt jó földet ígérnek, ahhoz képest alkudnak, s amint odaér, látja, hogy be van csapva. Vagy agyagos a föld, vagy kavicsos, de hát hiába, most már hogy jöjjön onnan a messziből vissza? Nem lehet. Csak vágja hát ásójával a földet és szóttalan munkájában az esze azon jár, hogy ennek az ásonak az élet más helyre is bele tudná vágni. (V. 83.)

E súlyos szavak — s hány különböző helyzetben kell mondania hasonlókát! — nemcsak beleélésének teljességét és igaz emberi részvétét mutatják, hanem a társadalom gonosz ferdeségeinek, igaztalanságainak elítéléséről is tanúskodnak.

Ennek a parasztlátásnak kialakulását — városának jellemzett vonásai mellett is — csak egyéniségének immanens beleélő képességével magyarázhatjuk. Ez a sajátos alkati diszpozíció, a beleélésnek, azonosulásnak teljesen elszemélytelenülő képessége az, amit Tömörkény legegyénibb tulajdonának nevezhetünk. Ez szakította el irodalmi környezetének sablonos gyakorlatától, ez bontakoztatta ki a fönti módon parasztlátását, és ez határozza meg formáinak alakulását, fejlődését is. Parasztlátása éppen ezért minden ízében idegen a vele rokon politikai és irodalmi felfogású kortársaknak, de az érette lelkesedő közönségnek szemléletétől is. Leginkább tréfáit, anekdotáit, tipikus figuráját: a bíróval alkudozó, a vásáron tanakodó Förfeteg Jánost kedvelik és értik. Ami a tréfák mögött volt és Tömörkény munkásságának alapszövetét, írói és emberi természetének legjelentősebb vonásait tette, aligha vették észre. Ez a parasztlátás az egyetlen a kor népies nemzeti-iskolájában, a magyar Heimatkunst alkotásai között, amely a népet nemcsak a tréfák, színes ruhák, a népies műdalok felől kívánta megközelíteni, hanem igyekezett ezt az organikus népi kultúrát a maga teljes egészében, leg-

mélyebb lelki aspirációival, szomorú társadalmi helyzetével, népi különösségével együtt ábrázolni. Ábrázolni bensőséges megértéssel, immanens beleéléssel. Már ez a szándék és kísérlet is — függetlenül a művészi megvalósulástól — nemes és tiszteletreméltó helyet biztosít számára kora irodalmában.

V.

KOMPOZÍCIÓ ÉS STILUS. Írói egyéniségének és kompozíciójának összefüggése. Kompozíció-formák. Színművei. A Tömörkény-stílus.

AZ ELŐBBI FEJEZETBEN TÖMÖRKÉNY ÍRÓI EGYÉNISÉGÉNEK azokat az elemeit igyekeztünk megrajzolni, amelyek állandóaknak nevezhetők, a fejlődés egy pontján túl már lényegesen nem alakulnak. Kibontakozva a kor irodalmának motívumai közül, most már ez a változatlan alkat, ez a sajátos írói természet alakítja a kifejezési formákat, szabja meg a fejlődés irányait. Tömörkény parasztlátásának elemei (írói egyéniségének legjellemzőbb, állandósuló jegyeit itt véltük feltalálhatni) az évek során legfeljebb mélyülnek, határozottabb színt öltenek, salaktalanabbakká válnak. Mind e változásokat is a forma finom jelzései árulják el. Írói egyéniségének formai megvalósulását, a fejlődés irányát most már tehát a forma különféle megnyilatkozásaiban kell keresnünk.

SZEMÜGYRE VÉVE TÖMÖRKÉNY FORMA-PROBLÉMÁIT,¹⁴⁶ elsősorban fontolóra kell vennünk, hogy mit jelentett tárcaírói gyakorlatában a hírlap formaalakító ereje, mint jelentett újságíró volta? Hogy a kérdés fölvetése jogosult, azt maga Tömörkény is bizonyítja, mikor egy helyen¹⁴⁷ panaszkodik, hogy a Híradó számára sohasem voltak tisztességes témái: hol rövidebbek, hol hosszabbak

¹⁴⁶ Galamb Sándor id. tanulmánya tanulságosan elemzi a tárca-novella formakérdéseit. Tömörkény kompozíciós gyakorlata azonban új megvilágítást kíván.

¹⁴⁷ Sz. H. 1892:125.

voltak a kelletténél, nem tudtak alkalmazkodni a lehetőségekhez. Ez a megjegyzése rávilágít kompozíciós gyakorlatának nem egy törésére, szeplőjére: az indokolatlan bőbeszédűsége, terjengős részletekre, melyek az író fegyelmezése nélkül annyira elkalandozókká válnak.¹⁴⁸ Erre a terjengősségre néha maga is rámutat, szinte léha közvetlenséggel: »Untat ugyebár kegyes olvasóim, ez a száraz recitáció? Engem is. Gyerünk hát másfelé.« (H. 84.) Ugyancsak az újságírói gyakorlattal van szoros összefüggésben az a jelenség, amely témaismétlésekben, tárcaujraközlésekben jelentkezik: a kötetek folyamatos olvasóit bosszantó többszöri elmagyarázása más és más tárcában ugyanegy dolognak, szintén ide vezethető vissza. Ez a többszöri ismételtetés, magyarázkodás (azonban éppen nem oly sűrű, ahogy a kritika felrója: ez a jelenség különben a mai tárcairodalomban is gyakori) az újságcikkek tisztavirág életével, az író és a közönség új kapcsolatának kialakulásával magyarázható. A tárcáíró ismétlései, egy-egy tréfájának, jó ötletének gyakori el-sütése más értelmezést kap, ha meggondoljuk, hogy a közönség és író viszonya ez esetben nemcsak a közvetlen érintkezés kikapcsolásával s a bizonytalan, változó számú, ismeretlen közönségre való hagyatkozással jár, mint az írásos irodalom egyéb területein, a kötetekben. Lényeges változásra ad alkalmat a hírlapirodalom tűnő élete, amely nem rögzíti a hírlapolvasó számára a kötetek módján az alkotást. Ezért kapcsolódik ki aztán a nagyobb felelősségtudat és önellenőrzés az íróból: a hírlapirodalom megrögzítetlen, hamarosan elfelejtett, új, meg új tárcák lazítják még a törzsolvasók emlékezetét is. Viszont a hírlapírói gyakorlat állandó írói készenlétet, rugékonyságot kíván, az író tehát ihletelen óráiban könnyen, s ellenőrzés nélkül menekül a régiebb, bevált ötleteihez. Ez egyik magyarázója

¹⁴⁸ Kéky kifogásainak egy részét valóban igazoló tény ez.

egyrésről Tömörkény vissza-visszatérő önisméltésének, amelyet a kötetek kiadásakor nem igyekezett, s nem is tudott volna lecsiszolni. A másik oka Tömörkény isméltéseinek, hogy hasonló területről vett témák (pl. halászkőről írott rajzok, bírósági, pusztai esetek, stb.) néha megkívánják, — gondoljunk néprajzi érdeklődésére! — egy-egy szerszám, népi jelenség megmagyarázását. A tárcaíró természetesen újra meg újra elmagyarázza ugyanezt: a közönség semmi laposságot, monotonitást ebben észre nem vett, hiszen mindig *csak az az egy tárca* volt előtte. A kötetekből olvasójára azonban ez kompozícióbeli lomposágnak, hanyagságnak a hatását teszi.

Tömörkény írásművészetének másik foltját is újságírói gyakorlatának, a hírlapirodalom e korbéli stílusának hatása magyarázza. Stílusának egységes szövetéből néha rikítóan ütköznek ki idegen elemek, hasonlatok, fordulatok. Ezek majd mindegyike zsurnaliszta korának szívós, megtapadt emlékei közé tartozik: valóban csúf és bántó zökkenők. Tipikusan újságírók szellemeskedéssel nevezi a tehenet négy lábón járó tejszarnoknak (F. 238.), a béresasszony fürgesége a balettprimadonnát idézi emlékezetbe (B. 129.), a finom leírást megtöri az ilyen megfeleledkezés:

A kisebbik világító állat, a hideg fehérszemű *sztrájkolhatott* valahol. (B. 11.)

A paraszt szótalanságot egyszer ilyen fordulattal magyarázza:

... az emberek nem tudják úgy elmondani a dolgokat, *mint a hogy Flammarrion elmondja az ő esetit.* (Ne. 74.)

Így kerül bele azután írásaiba a régi szentimentális novellaformának egy-egy eleme: az akaratlan visszaemlékezés a régi elhagyott gyakorlatra, ilyenkor a stílus megmerevedik, botladozóvá válik:

Tóth Zakar térdenáltából úgy kúszik föl hozzá, mint a kigyó és *aczélszin hajának azon részére tapasztva ajkát*, ami a fekető alól kimaradt, *a hajszálaknak beszéli el búgva...* (J. 138.)

Ez a szórványosan felbukkanó hang utolsó felszínre törése a már végleg eltűnt idegen stílusnak.

Viszont hírlapírói gyakorlatának köszönhetjük éppen, hogy a valóság, a teljesség minél hívebb kifejezésére, az egyre zavartalanabb, immanens átélére való törekvésnek fejlődését már formáinak analízálása előtt is észrevehetjük. Ezek az ismétlések már figyelemre méltó példáit mutatják a fejlődésnek. Nem csak azokra az esetekre gondolunk itt, amikor a rendőrségen dolgozó hírlapíró szűkszavúan följegyzí a megtörtént históriát az elkódorgott lányról,¹⁴⁹ s később novellát kerekít belőle: *A kihágási bíró lánya*, (V.) (Ugyanígy alakul ki egy ásatás közben hallott és szárazon elmondott kis esetből — G. 81. — *A bűn* [Na.] c. nagyszerű novellája.) Ezekben az ismétlésekben önkéntelenül is figyelmesek leszünk bizonyos gyakori témacsoportok fejlődésére. A *Betyárlegendák* színtelen, íztelen históriái után a *Luk a házoldalban*¹⁵⁰ (Ne.) mozgalmassága, friss epizódokban való bővelkedése már világosan mutatja a fordulatot. Vásárló-novelláiban is végigkísérhető a réginek kiélezettségé, a csattanóra építése után (vö. *Subavásár*, *Bicskavásárlás*, *Alku*: Szp.) a mélyebb »néprajzi« érdeklődés, bensőségesebb ábrázolás (*Pengetés*: J., *Új kocsi*: V.), az élet kis problémáinak komoly átértése, a tréfaszónak megsúlyosodása (*Új talicska irányában*: E.). Ugyanígy mélyülnek el a többi ismétlődve előkerülő témák: a bíróság előtt humorizáló, magát mentő

¹⁴⁹ Sz. H. 1888:186.

¹⁵⁰ Még élesebb az ellentét, ha a Bl. *Házások* hasonló témájú rajzával vetjük össze.

Förgeteg János figurája mint kap egyre tisztább megvilágítást, mint árad, s mélyül a humor e kihallgatási rajzokban egészen a *Mihály szóbelizik* (E.) fáradhatatlan jókedvéig. (Ez a fajtája a fejlődésnek persze egyéb témacsoportjaira is talál: a hajózási novellák, a kocsmát látogató parasztportrék ilyen irányú elmélyülését szintén megfigyelhetjük.) Az ismétlések során a formák egyre tisztábban alkalmazkodnak írói természetének alapvonásaihoz.

TÁRCA-, NOVELLAKOMPOZÍCIÓINAK FORMÁI első pillantásra nem mutatnak egyenletességet, s még azt sem vehetjük ki egykönnyen, hogy állandó formabontással, vagy formaalakítással van-e dolgunk? Megzavarhat bennünket a fejlődés tényének kutatásában nem egy kérdés. A magyar tárcanovella ezekben az időkben szakad el teljesen a régiebb elbeszéléstől. A hírlap terjedelem, az újságírói gyakorlat, a short story a legkülönbözőbb formai ötleteket sugallják, a legváltozatosabb alkalmazkodásokra készítetik az írókat. Tömörkény kompozícióinak változatosságaiban, egymással való ütközéseiben vajjon nem a tárcairodalom állandóan fluktuáló, formát változtató kompozíciós gyakorlata tükröződik-e csupán? De nem csak a tárcanovella területén, az elbeszélő irodalomban tűnik fel ez a formabontás, új formák, kifejezések keresése: egész irodalmunk ekkori lázas tétovázása, formai kísérletezései erre mutatnak. Talán csak a kor lázongó formakeresése nyilvánul meg Tömörkény kompozíciós gyakorlatának látszólagos bizonytalanságában; talán ennek a bizonytalanságnak semmi egyéni értelme nincs. Való igaz, hogy — minden nagyobb irodalmi tájékozó kedv, érdeklődés hiányában is — Tömörkény írói gyakorlatában a kor tárcanovelláinak formaproblémái vetődnek fel, keresnek valamilyen megoldást. Azonban Tömörkény kísérletezései, próbálkozásai mögül az évek során egyre jobban kivethető az egyéni problémafölvetés, majd a tisztu-

lás, pár formának megrögzítődése, s végül is egyetlen kompozícióformának szinte végleges uralomra jutása.

A fejlődésnek ez a menete nem volt zavartalanul egyvonalú, a különböző kompozícióformák egymásba szövődnek, hosszabb szünet után újra fölvetődnek. Ezek a kompozíció-váltások tanuskodnak Tömörkény írói természetének, alkatának minél igazabb önkifejezésre töréséről: a próbálkozásokban mindig is az a lényeges, hogyan tudja a kompozíció, a novella szerkezete elősegíteni az író teljesítményét akaró valóságábrázolását, immanens beleélését. A kompozíció-változás, az új kompozícióformák alakulása tehát mindig megújuló kísérlet a hűséges valóságábrázolásra, a valóság sokrétűségének minél tisztább kifejezésére.

Kompozícióformáinak első csoportja még hozzákapcsolódik a kor tárcairodalmának elbeszélő formáihoz, s egy részük még több elemében a régiek kettősség bélyegét viseli magán. A *Novella* (1894), *A Duna lánya* (1895), *Az okos Miklósról* (1895), *Asszonykérő* (1896) a meseszövevényben, a téma exponálásában, befejezésében még a kor formamotívumait követi, ha már mondanivalóink jórésze nem fér el bennük, kikíváncsokozik. Ez az elbeszélő hang, mely nem az ábrázolásra, hanem a történet elmondására ügyel, egyre inkább telitődik statikus, ábrázoló elemekkel, amelyek lassítják a történet tovamosztását, szinte egészen elvékonyítják (*A világitó állat és a vadrózsabokor*: B.); máskor ellenkezőleg, tömör, szinte versszerkezetű epizódok lazább összefüggésévé válik: így lett az elbeszélés dinamikusabb, szakadozottabbá, az ábrázolás élesebbé. (*Megöltek egy legényt*: Szp., *Vásáron, Megy a hajó fejelé*: V., *Ilia élete*, *A Holló, meg a Hattyú*: K.)

A valóság megragadásának, az immanens átélésnek másik jelentkezője a kompozíciós formákban még szintén föllelhető a kor novellairodalmá-

nak kompozíciós szerkezetei között. (Legnagyobb erővel éppen Petelei Istvánnál, Thury Zoltánnál.) Ilyen kompozícióit nevezhette Juhász Gyula népballadaszerűen tömörnek.¹⁵¹ Ezekben a kompozíciókban — más módon ugyanez a törekvés valósul meg majd kompozícióformáinak utolsó állomásán — jelentkezik Tömörkény homogénségre, egyöntetűsége törekvése. Egy középponti mag köré fonódnak a tárca motívumai: minden szó, tréfa, epizód vagy egy eseménynek (*A Szent Mihály a jégben*, *Bábockai szelet hever*: V., *János megjátssza magát*: K., *Bakkancstalp*: Ne.), egy hangulatnak (*Thurzó útja*: J., *Borfejtésnél*: H., *Dugott bál*: K., *A lélek az Ur elébe megy*: H., *Bocsánat*: Ne., *Tort ülök*: G.), vagy egy portrénak (*Csöszhalál*: V., *Öreg embőr napáldozatja*: F., *Hühü*: V., *Utban közanyánk felé* Na., *Ifjúr*: K.), csattanós tréfának (*Csata a katonával*, *Csempész*: J., *Parádé*: K., *Csata a boldogságért*: G.) a kiemelést szolgálja. Minden szál egyetlen csomópontba fut, a szerkezet tömör, szinte a zsúfolásig sűrűsödik, hogy a megoldás pillanatában egyszerre robbanjon. Az egy pontra irányzottságnak ez a formája természetesen nem mindig a legtisztább módon jegecesedik ki, néha lazaságok bágyasztják, a fegyelmezettség ellankad. Mégis legjava novelláinak nem egyike ebben a formában fejeződik ki: a szerkezet zártsága, befelé fordultsága, elemeinek középpont felé törekvése egyik legjobb alkalmat nyújtották ábrázoló készségének.

Azonban ezek a kompozíciók már nem egyszer olyan elemekkel, részletekkel terhesek, amelyek megbontják az elbeszélő kompozíció folyamatos menetét, szétfeszítik az egy középponti mag köré fonódó kompozíció zárt szerkezetét. (Igy duzzad meg a *Borfejtésnél* expozíciója, a *Hühü*-nek szinte felét elfoglalja már egy hosszabb bevezetés.) Mind-

¹⁵¹ Juhász Gyula: Tömörkény, Holmi, Bpest, é. n. 103.

ezek a kompozícióban megnyilatkozó jelei a teljes valóság-ábrázolásra törekvő író türelmetlenségének, elégtelenségének. Ez a türelmetlenség, a valóság megközelítésének mohó vágya, bontja meg eddigi formáit, fejleszti ki teljesen a Tömörkény-kompozícióban eleve adott formai lehetőségeket, helyesebben talán kívánságokat. Írói egyéniségének, alkotótermészete két sajátos Tömörkény-kompozíciót alakít ki, két leggyakoribb formáját kompozícióinak. Egyiket *mozaik-kompozíciónak*, a másikat *kettős-kompozíciónak* nevezhetjük. Éppen ez a két kompozícióforma az, amely legtöbb kritikusanak ellenzését kihívta, nem tagadhatjuk, hogy nem egyszer bizonyos joggal. Ezekkel a kompozícióformákkal szemben hozzák fel a lazaság, terjedgősség, túlzott néprajziasság vádját, anélkül azonban, hogy a kompozícióknak formai szükségszerűségét és sok érdemét észrevennék. A formailag valóban nem egyszer súlyosan vétő kompozíciók ugyanis nem elsősorban írói elernyedésre, formai lankadásra vezethetők vissza: legerősebben gyökereznek az író természetében, szándékaiban, valóságához való viszonyában. Tömörkény ábrázoló tendenciája itt fejeződik ki a legvilágosabban, immansens beleolvadása a valóság számtalan formájába itt jelentkezik a legváltozatosabban.

A mozaik-kompozíciót mi tette szükségessé? A kritikai megjegyzésekből úgy tűnik ki, mintha félig-meddig összefüggő anekdoták, hangulatok, eseménytöredékek hosszú füzére volna. (Mintha valamilyen ezzel is kapcsolni akarnák Mikszáth anekdotázó, szintén megbontott zilált kompozícióihoz. Valójában Mikszáth ilyen természetű kompozícióinak semmi köze Tömörkény lelki attitűdjéhez, dekomponáltsága mástermészetű és egyéb okokra vezethető vissza.) Tömörkény maga nagyon is jól látta ennek a kompozíciónak sajátosságait, rámutat még saját hibáira is:

Azonban így sohasem lesz vége ennek a történetnek, ha folyton-folyvást más mesgyéken kalandozunk. (E. 102.)

Máskor rámutat a kompozíció mozaikszerűségére, bevezeti az új fordulót:

Ugy gondolom érdekes egy füst alatt fölemlíteni, ...
(C. 38.)

vagy tréfásan:

Forgassuk egyébként másfelé is a dolgunkat, mert amúgy is ráérünk és különben sem esnek le az aranygyűrűk ebben a foglalatosságban. (H. 212.)

Mi a lényege ennek a sűrűn jelentkező mozaikszerkesztésnek? Két formája is van. Egyik esetben a zárt kompozícióhoz hasonló módon itt is egyetlen motívum alakítja, építi ki a kompozíciót, csak hogy a különböző alkotó elemek nem szoros egymásrataltsággal, középponti irányultsággal kapcsolódnak össze, hanem hullámszerű egymásmellettséggel fonódnak egybe, egyik mozzanat átolvad a másikba. Az egyetlen motívum mindig új meg új szint, megvilágítást kap, a kompozíció szerkezete szabálytalannak tetsző lüktetéssel, új meg új elemekkel duzzadtan fejezi ki a valóság bonyolult szövevényét. (*Pusztai harangszó*: J., *Hajnál a parton*, *Parti hely*: V., *Hajnalban a kapu előtt*: Sz.N. 1898:32, *Albán csárda*: K., *Amik elmúlnak*: C.). Valóban nem »szabályos« kompozíció ez. A történet külső vonala nehezen mondható el sorjában, azonban a szerkezetnek ez a rugékony befogadóképessége, szabálytalannak tetsző ritmusa, állandó váltakozása, a kompozíciónak Tömörkény ábrázoló szándékaihoz való hűséges alkalmazkodását jelenti, alkalmat enged a valóság minél többirányú megvilágítására.

Csak akkor válik ez a kompozícióforma művé-

sziatlenné, erőltetetté, ha ezek a különböző elemek, kompozíció-részek nagyon is függetlenül, me-revebben elválnak, az irányító alapmotívum nem fogja őket elég szervesen össze. A mozaik-kompo-zíció előbbi fajtájában ezek az elemek egymásba nőttek, lüktetésükben, egymásmellettségükben ér-vényesült a kompozíció logika összetartó ereje. Vannak azonban olyan kompozíciók is, amelyekben a főmotívum (mondhatnánk: a cím), csak alkalom arra, hogy apró-cseprő történeteket többé-kevésbé összefüggő eseményeket markoljon össze egy kom-po-zícióba. (*Nazarénusok*, *A puli-kutya*: J., *Barábe-rok*: Na., *Pusztai iparosok*, *Új hit és az idők vég-zete*: H., *Juhászok meg a bürgék*: B.), máskor ez a széttördeltség nem olyan nyilvánvaló (*Mária-látás*: Ne.), sőt az ilyen külön kis történeteket (*A duty-tyán*: K.) szorosra tudja fogni, a sok heterogén elem, elkalandozás mellett is a beleézés szuggesz-tívátása (*A mag története*: F.), az emlékezés lírai-sága (*Ócska puská a sarokban*: No.: legvégső je-lentkezése e szerkezetnek).

Sok támadásra és félreértésre adott okot Tömörkény novellakompozícióinak az a fajtája, ame-lyet *kettős kompozíciónak* nevezünk. Ezekben a novellákban a kompozíció két részre bomlik: egy hosszabb, bevezető részre s egy rövid, tömör, dra-matikus részre: csattanóra. Kedvelt formája ez, sokféle alakban jelentkezik: az előbbi kompozíciós formákhoz tartozó rajzok, novellák egynémelyiké-ben is előtűnik már ez a szerkezet. Tömörkény ábrázoló, a valóság minden porcikáját megragadó ter-mészete, objektív séget szerető tartózkodása legin-kább megnyilatkozhatott ebben a formában. A be-vezető, rendszerint jóval terjedelmesebb rész fog-lalja magában a néprajzi leírásokat, szokás-, szó-lásmagyarázatokat, foglalkozás, tárgybemutatókat s ehhez csatlakozott egy rövid, drámailag csat-tanós, néha pár mondatos dialógus, amely mintha

váratlanul nőtt volna ki a leírás, ábrázolás talajából. Ez a kettősség részint nagyon újszerű kompozíciós hatásokhoz vezetett, részint veszedelmes eltolódásokat, formai hibákat okozott. Hogy minő hibákat szülhet ez a tipikus Tömörkény-kompozíció (ilyen formában egyetlen irodalmunkban), könnyen végiggondolható. Nem egyszer túlságosan is elterpeszkedik a bevezető néprajzi, történelmi rész és a záró rész, a csattanó nem elég szembeötlő, erőtlen, belemosódik az előbbi részbe, a kompozíció dinamikátlanná, egyensúlytalanná válik. (*Figuracsinálók*: Ne., *A csárda télen*: G., *Régi dolgok*: H., *Mihály az új szóval*: C., *Mezei dolgok réti emberekről*: E., *Homokból élők*: Ne.). Máskor az előrész lazábban függ össze a befejező történettel, a kapcsolatot nem szükségyszerű, a szerkezet szétesik így. (*Vera elvitele*: B., *Kétkézi munkások*: V.) A hibákkal szemben viszont új formai hatásokra adott alkalmat a kettős kompozíció fölépítésmódja. A közös témát szolgáló két rész között lévő tartalmi és formai különbözőség sajátos feszültséget eredményezett, váratlan, súlyos dinamikai hatásokhoz vezetett. Az első rész lassú, nyugodalmas menetébe szinte észrevétlenül szivárogtak be a készülő csattanó feszültségei, mozgalmassága: ez biztosította a harmónikus átmenetet; s a gyorsan gördülő befejezés egyszerre megvilágította, erősen kiemelte, egyetlen példán dokumentálta az eddigi általánosabb részeket, és hatásosan lezárta a kompozíciót. (*A buczkai születése*: Ne., *Tor*: K., *Etel a dobban*, *Tutajeresztők*: V., *Gyümölcsök között*, *Romlott világ*: H., stb.) Ezeket a tárcákat tipikus feszültség, a két különböző rész feszült egyensúlya, egymásra utaltsága jellemzi. Eltekintve a mérték tartást vesztő, az első részt uralomra engedő kompozícióktól, ezekben a tárcákban az előrészt ne gondoljuk száraz magyarázkodásokkal telteknek: életszerűek, elevenek. A *tutajeresztők* elején így ír:

Mikor a hegyteteji csusztatón átal leugrálnak a völgybe a fák, azokat barkácsolni kezdik némely oláhok. Apródonkint össze is rakják a vizen. Az oláhok mellett ott vannak az anyácskák is és amíg azok a tutajt készítenék, ők seprőt kötöznek az ágakból. A legjobb seprők ezek mind a közt, amik csak a világon kaphatók. Mert másutt is tudnak ugyan seprőt kötni, de olyant senki, mint az anyácskák. Ez tartós, maradandó s miután ezeket is évszázadok óta egyformára kötik, egyforma veszőkből, egyforma háncsal az örökké egyforma anyácskák, megvan bennük az az állandóság, ami az erős régi dolgokban meg volt. Mire az apácskák készen vannak a tutajjal, anyácskák is mind össze-kötözték seprővé az arra való ágat. (V. 20.)

Amíg a kettős kompozíció előrészában módfelett kiélhette magát az író néprajzi érdeklődése, mohósága, apróságok iránti szeretete, gyűjtő szenvedélye, amíg ez az előrész a legtisztább alkalmait nyújtja személytelen ábrázoló stílusának, addig a zárórész alkalmat ad Tömörkény kompozíciós gyakorlata egyik fontos, majd minden esetben föllépő elemének: a csattanónak, novellazáró résznek vizsgálatára. Majdnem minden novellája csattanóban végződik: tendenciózus lezárással, dramatikus dialógussal, hatásos elvágásokkal. Eleinte külsőséges, mesterségesen kiszámított eszköznek hat (az első vásárló-novellák, a bírósági tréfák nem egy darabja), később azonban ezek a csattanók elvesztik különállásukat, egyre több szállal gyökereznek a novella talajába, bekövetkezésük szükségszerű, harmónikusán, biztosan zárják le a novellát, szilárdítják meg a kompozíciót, és állandó elevenséget adnak. Nemcsak a kettős kompozíciónak lebegő feszültségét adja ez a zárórész, hanem sok fáradt, elapadosott tárcába pezsdülőbb vért ömleszt, fest élénkebb színt. Ezekben a csattanókban nyilatko-

zik meg az epikusan ábrázoló Tömörkénynek drámai ereje, feszült helyzeteket, drámai dialógusokat teremtő képessége.

ITT NYÍLIK ALKALOM SZINMŰIRÓI PRÓBÁLKOZÁSAINAK megvizsgálására. A kor népies irodalmának divatjaira gondolva nem meglepő, hogy Malonyai Dezső már 1898-ban kérdi tőle egy levelében, hogy nem szándékozik-e népszínműveket írni, s hogy 1903-ban Somló Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója többször sürgeti népszínmű írásra, ajánlatokkal kínálja¹⁵² Tömörkény szabódik, a népszínmű-irodalom külsőséges parasztlátása, a parasztnak szerinte idegen formákba való öltöztetése nincs ínyére. Mégis 1912-ben — egy fogadás kapcsán — az *Alkonyat* (H.) c. novellájának témájából és *A házasság első éve* (V.) környezetrajzából megalkotja a *Barlanglakók* c. egyfelvonásos életképét, melyet 1913-ban Moliere Fösvényével együtt be is mutattak a Nemzeti Színházban, majd utána Szegeden. Már 1909-ben is írt egy rövid színpadi jelenetet (*Az utas*: No.); darabja sikerén felbuzdulva pedig megírja a *Szelet hevernek* c. életképét. (megjelent: *Élet*, 1913: 1648 s. kkk., Sz. N.: 1914: 87.) a *Bábocskay szelet hever* (V.) és a *Föl is hajózunk, le is hajózunk* (V.) anyagából; a *Baráberek* (Na.) tipusaiból is életképet akar írni, hogy egész estét betöltő három egyfelvonásosa legyen. A *Barlanglakók*¹⁵³ nagy közönség- és sajtósikere egy új magyar drámaíró tehetségről számol be. Azonban már a fönntartás nélkül dicsérő hangok között is hallani elszórtan (l. Schöpflin kritikáját a *Nyugatban*, Keszler Józsefét *Az Újságban*) olyan megjegyzéseket, amelyek a darab elbeszélő modorát kifogásolják, ez akadályozza a drámaiság kibontakozását, s csak az utolsó jelenetek sötét dühű dialó-

¹⁵² Ezeket a leveleket l. dr. Szalay kéziratgyűjt.

¹⁵³ Filmre is alkalmazták a háború alatt.

gusaiban vélik fölfedezhetőnek a drámai tehetséget. Csakugyan a *Barlanglakókat* is, másik két életképét is a széles expozíciók, epikus környezetrajz, novellisztikus jelenetezés jellemzi; az utolsó jelenetekben sűrűsödik össze minden drámaiság, ekkor a rövid, heves dialógusok egyszerre meggyorsítják a jelenetek ütemét, drámaivá, izzóvá fűtik a levegőt. Az utolsó pár jelenet szuggesztív drámaisága, a nyers és színes parasztbrázolás értetik meg ennek a tipikusan novella-kompozíció formát követő életképnek szinpadri sikerét. Tömörkény egész munkásságát tekintve azonban nem tekinthetjük e kísérleteit kísérletnél, formatévesztésnél egyébnek.

NOVELLA-KOMPOZÍCIÓJÁNAK UTOLSÓ PERIÓDUSÁBAN születik meg az a forma, amelyet Juhász Gyula bővebb analízis nélkül egyik utalásában a tökéletes rajznak nevez.¹⁵⁴ Móra is észreveszi ennek az utolsó periódusnak különállását Tömörkény kompozíció formái között, de minden esztétikai boncolgatás nélkül ezeknek az éveknek föltűnő írói termékenységére vezeti vissza a szapora egymásutánban írt rövid rajzait.¹⁵⁵ Az eddigi esztendők merőben impresszionizmus-ellenes, a valóság minden rétegét megközelíteni, kitapintani akaró gyakorlatával szemben ennek a végső kompozíciós állomásnak jellemző vonásai meghökkentően emlékeztetnek az impresszionista novella-irodalom formáló elveire. Rövid párhasábos rajzok ezek, egy hangulat, egy portré egyetlen pontban, látszólag egy vonással megrögzítve, gyors, villanásszerű mondatok, minden fölösleges elem és magyarázkodás lehető kiküszöbölése. Mintha önmaga gyakorlatával fordult volna szembe. Az első pillanatra szembeötlő sajátosságuk azonban nem téveszthet meg:

¹⁵⁴ Juhász Gyula: Holmi, 104.

¹⁵⁵ Móra Ferenc: C. 21.

látásmódja, formái nem közeledtek az impresszionizmuséhoz, ugyanaz az alapérzés, ugyanaz az írói szándék fejlesztette ki azt a formát is, amely a kor által nyújtott kompozíciós lehetőségeken túllépve, eddig is formát teremtett önmagának, hogy elérhesse a minél teljesebb, minél bensőségesebb azonosulást »témaival«. (Nem egyenlő ez az azonosulás Galamb Sándor által — i. h. — említett distanciátlan szemlélettel.) Ha ennek a formának teljes kifejlődését szinte dátumszerű pontossággal az 1912—13-ik évekre tesszük is, előző jelentkezésével már nem egyszer találkozhattunk. E forma fejlődése első jelentkezéseitől kezdve, a többi kompozíciós formáktól nyert ösztönzéseken át pontosan végigkísérhető egészen az állandósulásáig, teljes egyeduralmaig, melyet egészen ritkán tör meg a régi formák jelentkezése, pl. az elbeszélő kompozíciójú *Mihály hazatér* (No.). Kis rendőrségi karcolatait, petitszedésű borgisait nem tartjuk ugyan e kompozíció formai őseinek, hiszen ezeket tisztán a fiatal hírlapíró mindennapja hozta a világra, mégis a sűrítésnek, tömörítésnek gyakorlatát jelentették: a szerepük éppen ezért nem kicsiny a Tömörkény-féle csattanó kialakulásában. Szervesebben függ össze a kompozícióval a nem egyszer felbukkanó anekdotikus feldolgozásmód (*Jánosok*, *Vidám magyarok*: K., *Hajósok*: B.), apró epizódok megragadása (*Vizenjárók*: C., *A parton*: Na., *Mezei dolgok*: B.), élesen megvilágított apró portrék (*Cselédek*: C., *Apró tárgyalások*: G.). Viszont másik részről az új kompozíció-forma árulja el összefüggését az eddigi kompozíciós gyakorlattal. Nem egyszer megfigyelhető még e rövid rajzokban is (az apró rajznak, a short story-nak tán egyik legtisztább irodalmi megvalósulásában) a kettős szerkezet, ha már lényegesen megváltozott arányokban: a bevezető, magyarázó rész pár szakaszra, pár sorra szűkül, s így következik a kerek, drámai történet.

(*Tanyai asszonyok, Ami nincs messze, Alku a szü-
lével: No.*), sőt egyikben még meg is indokolja a
bevezető részt (*A juhász meg a muszka: No.*). Igaz,
hogy a kettős szerkezet ez évek alkotásaiból már
javarészt kivesszünk, de mégis világos, hogy ez a
kompozíciós forma a kettős szerkezet utótagjából,
a csattanó, összefogó részből önállósult, fejlődött.
(Azt lehetne gondolni, hogy ez a megrövidült tárcá-
kat kedvelő kompozíciós gyakorlat a háborús hír-
lapok terjedelemszükségletével függ össze. Ez azon-
ban tévedés, Tömörkény sűrű egymásutánban meg-
jelenő *Apró dolgok, Apró történetek, Kis esemé-
nyek* stb. jelzésű rajzai — l. a bibliográfiát — há-
rom-négy kis rajzot fognak össze, s ezek együtt
legtöbb esetben annyi helyet foglalnak el, mint egy
régibb szabású novella. A kompozíció fejlődését te-
hát a fentebb felső okokban kell keresnünk.)

Mi a jellemző sajátossága a kompozíció-formá-
nak? Hivatkoztunk már az impresszionizmust idé-
ző elemekre. A hasonlóságot látszólag még növeli
az is, hogy ezek a rajzok szintén a pillanat, egyet-
len mozdulatnak, érzéshullámnak megragadására,
ábrázolására vállalkoznak. Azonban ennek az áb-
rázolásnak semmi köze nincs az impresszionizmus
széles esetkezeléséhez, színfolt- és fénytechnikájá-
hoz. A pillanat megragadásában is a valóság tel-
jességét áhító Tömörkény szenvedélyessége lüktet.
A kutató terület összeszűkült: egyetlen kicsi epi-
zódot (*István nótájára talál, Mutatás nélkül, Nyári
kép 1916-ból: No.*), tréfás jelenetet (*Régi huszár
muszka sipkában: No.*), néha egy szólást (*Lesz még
virág a kalapon: No.*), portrét (*A szenvedélyről,
Vigasztalás, Muszka lelkek, Etal és Tóni: No.*)
szándékozik megvilágítani. De ez a szűkítés nem je-
lenti egyszersmind az ábrázolás sokrétűségének a
földadását. A parányi mozdulatnak, egy rándulásnak,
tétova tekintetnek minden részletét a legélesebben,
a legtisztábban állítja eléink: a terület összeszűkül,

ugyan, azonban az ábrázoló finomság arányai ugyan-
ebben a mértékben megnövekedtek. Ilyen összeve-
násokkal találkozunk:

Az irgalmatlan nagy távolságokból éjjel-nappal su-
hanó vasuti kocsikat haladtatnak hozzáértő masi-
niszták. Muszka masiniszta, német masiniszta, ma-
gyar masiniszta füttet, gőzöltet, haladtat, hogy Pál
betűje Rozálhoz jusson. Utóbb a városi pusztázó
lovass katoná kezébe jut a kártya, melyet előbb
valamely tunguzból vagy egyéb kutyaorrú rokonból
muszkává vedlett sógor vett át utnak indítás végett,
hogy azután megint egy Ázsiába szakadt magyar
vér adja le a nyeregből Rozálék tanyaudvarán.
(No. 146—147.)

Másutt:

Azután elmosolyodva teszi hozzá:

— Hanem tudja, ha majd azt a képet árulják,
amelyikön a királyok, mög a császárok mind szer-
buszsolnak egymással... aztat a képet majd mög-
vöszöm.

— Akkor — mondja elszomorodva a kisasszony
— sokáig kell nekem várni arra, amíg én magával
üzletet csinálók.

A katonák az asztalra könyökölve szótalánul
nézik az asztalt.

Azután egy ember már nem állhatja meg, de
elsóhajtja a mondást:

— Csak félóra hosszúig lehetnék én guta...
(No. 177.)

A külön kompozícióvá fejlődött záró-történet, csat-
tanó így zsúfolja a maga szűk keretei közé a való-
ságot, ebben különbözik lényegileg az impresszio-
nizmus felfogásmódjától, művészi stílusától. Kom-
pozíció-formáinak ez utolsó állomása valósítja meg
legtisztábban az immanens, tendenciátlan ábrázó-
lásra törekvést: a minden zökkenő, felt nélküli,
homogén kompozíció hű szolgálója a maga szűk-

szavúságában, az elmondhatatlan gazdag valóságnak.

PARASZTSZEMLÉLETÉNEK, KOMPOZÍCIÓ-
INAK leglényegesebb vonása a hú, immanens bele-
élés és ábrázolás, ugyanezt igazolja stílusának ana-
lízise is. Amint parasztlátása nagyban különbözött
a kor népies-nemzeti realizmusától, a Justh Zsig-
mond, s majd a Móricz Zsigmond féle naturaliz-
mustól ugyanúgy a stílusáról sem elegendő el-
mondani, hogy realista, vagy bizonyos mértékig
már naturalista is. Tömörkény realista stílusának
szövetét a beleélésnek, témához való alkalmazko-
dásnak írói attitűdje árasztja el újra s újra válto-
zatos színekkel, finom részletszépségekkel. A való-
ság teljes megragadásának, megörökítésének a szen-
vedélye ábrázoló stílusát megduzzasztja, bő ned-
vekkel járja át. A realizmus, az ábrázolás páthos-
zának nevezhetnénk ezt a stílust, ha Tömörkénnyel
kapcsolatban páthoszról lehetne beszélni: a maga
tömör numerositásával, sokszor szinte kimérhetően
szabályos mondatritmusával a valóságnak minden
kis elemét megragadni, összezsúfolni igyekezik:

A vizparton van a kis ház, félig eltemetve és rozogán, ennek ellenében azonban haragos zöld színűre festették kívül, a padok is zöldek bent a korcsma-szobában, azonkép az asztalok is, de már megfehé-
rültek, mert az emberi könyökök apránként ledör-
zsölik róluk a festéket. Benne egy idős ember
korcsmáros, ki is házisapkát viselven a fején, ez
vendégeitől való különvalóságát mutatja. Továbbá
papucsban éli világát s úgy lehet, pár esztendeje
nem volt kint a házból. Ha vendége nincs, az aj-
tóban áll és hosszú szárból pipázva nézi a folyót,
melyen hajók mennek és jönnek s tudja mindenik-
ről, hogy honnan jön és hova megy, mit visz, ki a
kormányos, bár ezt senkinek el nem mondja, mert
nem beszédes. A vendégtől sem kérdi, hogy mi tet-

szik, ha valamit akar, majd megmondja, ha pedig nem mondja, ott ülhet itéletnapig, fizetvén természetesen minden éjjeli ülésért három krajczárt. Így van az öreg ember az alacsony házban, bár valaha ő is volt fiatal és a ház sem annyira alacsony. (V. 51.)

A jégeső közeledtének leírása:

Egyszer pedig, valamely igen meleg délután, szél támad, igen gyorsan haladó. Előbb csak a messzi határ sugár jegenyéin látszik, hogy hajladoznak az idegen erő előtt, de abban a szempillantásban már eme tanya fölött is ott terem. Zugásán kívül semmi egyéb nem hallatszik. Még a szarka sem cserreg, a láncos eb mogorván bujik az odujába s mondják ugyan, hogy esőt jelent, ha a macska mosakszik, de biz nem mosdik az ilyenkor, hanem még az egyhez ki nem mondtuk a kettőt, már a padláson terem. S jön a rettenetes felhő, nagy lomhán terjesztve barna szárnyait a vidék fölé. Minden elfakul, a virágok elvesztik színüket, a barna föllegben zöldes darabok mutatkoznak, erre aki csak látja, keresztet vet s reményei rombadöltére gondol, mert az ott a jég. (F. 75.)

Ugyanilyen komplex nem a realizmus egyszerűbb gyakorlatát követő módon írja le a szikes mezőt (V. 117.). Másutt egyetlen hasonlattal is teljes egészében érzékeltető, szinte aprólékos:

Így haladunk hát gyorsan és gond nélkül, hol jobbra kerülve, hol balra a tág mezőn. Itt-ott megbámulják e gyorsaságot az ürgék, amelyek kibujnak földalatti lakásukból és két lábon fonogatnak valami láthatatlan guzsalyról (*Kocsiban*: Sz. N. 1898:92.).

vagy:

A kopasztott disznó szalonnája nem tökéletes. Az nem kenyérhez való. Hiányzik belőle a pörkölés füstjének valami illata, valami olyan tűnő valami,

amely csak elsuhan a szalonnabőr fölött, mint föleg árnyéka napos mezőkön (*Esti órák*, Sz. N. 1909:1.).

A stílus elve az ábrázolás, a valóság immanens megközelítése itt is.

Stílusának néprajziséga, konkrétsége: népies stílusa, amelyet makacs provincializmusnak neveztek, nehezen megközelíthetőnek vélték, szintén ide vezethető vissza. Az immanens beleélésnek, ábrázolásnak egyebűnne alig ismerhető példáit tudja nyújtani ez a népies stílus.

Faragó Mönyhért mögunta magát. Ugy vót, hogy ült eddig a tanyaház előtt a kis padon, aztán pipázott. Rossz dohányt pipázott a garasos pipából. Tajték-pipából csak ünnepnap szokás ez. Továbbá faragott a bicskával. Vót ott egy darab fa, epörfa a pad fölött. Hullajtotta az epörfa az ágát. Öreg mán ügön; ez ettül van. Egy ága levált. Oda esött Mönyhért. Mönyhért ültette ezt a fát ötven esztendővel ezelött. Gyükerire zabot szórt, hogy a fa mögfogamzzon. No, adott ötven esztendő óta ölég epröt a malacoknak (F. 125.).

És így tovább idézhetetlenül. Ez az alkalmazkodó stílus magába szívta a szeged-vidéki tájnyelv gazdagságát, színességét, minden gyökérszálával a népnyelvbe kapaszkodik s újra meg újra odafordul apadhatatlan bőségéhez. Mondatai ruganyosak, tömörek és mégis teltek, vérbő, élettől duzzadó, élénk, friss színek ékítik mindig. (Ez a mondatalkotás tömörségében, szűkszavúságában nem vethető össze Gárdonyi aprómondatos stílusával, zsúfoltabb, konkrétebb, színesebb annál.) Néha ugyan valóban súlyosbítják, nehézkessé teszik a mondanivalót ezek a népies stíluselemek, bár megfigyelhetjük, hogy még az u.n. néprajzias mondatokba is mennyi elevenséget, cselekvő frissiséget olt a hű ábrázolás:

... Csónakját a vízbe betolja a halász. Pipára gyújt, a *kecét* kiveti, az *evedzőt* a *sziklonyba* behúzza s állva egyfelől fogja a *kecze* kötelit, másfelől az *evedző* nyelét, lassan *ziklant* arra lefelé, »víz alá« ... (V. 43.).

Népi stílusának gazdag anyagát még érzékeltetni is nehéz.¹⁵⁶ Szólások, szófordulatok, egy-egy szó, mint apró, vékony erecskék táplálják stílusának erezetét, frissítik lüktetését. Kiszakított példákkal, szólások idézésével,¹⁵⁷ szókincsének szótárszerű felsorolásával nem sokat nyernénk: ezek az elemek kiszakíthatatlanok tárcáiból, stílárius értéküket, nyomatékukat a környezetükkel való teljes összefüggésükben nyerik (l. pl. *Öregembőr napáldozatja*: F., *Rágyujtás*: B., *Mihály szóbelizik*: E., *Bocsánat*: Ne., *János a tengőri hallal*: Na., stb.) és külön részletesebb stílustörténeti tanulmányt igényelne vizsgálatuk. Hogy mennyire azonosul stílusa a népnyelv benső szerkezetével, tán mégis tudja érzékeltetni pár stílusfordulata. A népi beszéd sokszori lomha lassúságát, körülményességét, kritikusai előtt bántó módon hű pontossággal követi:

Kukoriczát, dinnyét, szalmát őriz kerti csösz is némelykoron, *már hogy minek van ideje* (Ne. 53.).

A káplár Szeles ugyan lőtte őket, *már hogy a kutyákat* (E. 2.).

vagy:

Nem lehet mondani, hogy jó idő volna, *mielvel hogy* — *nincsen jó idő*. (C. 124.).

¹⁵⁶ Egy tájszavuk elemzésével kapcsolatban szépen mutat rá Mészöly Gedeon Tömörkény népies stílusának értékére: A »darvadoz« szó eredete, *Népünk és Nyelvünk*: 1933. 1—3. sz.

¹⁵⁷ L. pl.: J:38, V:37, 73, 78, G:77, 144, 198, K:27, 44, Na:10, 30, H:25, 39, 74, 99, 167, Ne:13, 90, 130; B:34; 125: 24, 28, 59, 73, No:30, 159, C:33, 66, 154, stb., stb.

Máskor a mondat, az elbeszélés sajátos zárásával közvetlenségével érzékelteti a beszélt népi nyelvet:

Ki hinné mégis, hogy mikor az egész tájék népe a kereszt által Istenéhez járul, bűnös szenvedélyek támadnak némelyekben és bűnök követtetnek el. *Ki hinné, ki hinné?* (J. 162—163.).

vagy:

Kisgucziné még két bödön zsirt is vitetett át a mi nap az újabbik veje tanyájára. *(Istenem, hogy tudja a maga olvasztását így kiadni a házból?)* (J. 110.)

Egyik leírását így végzi:

... más ismét a reggel induló gőzhajót várja, továbbá egy soványas asszony: ki a lányát keresi, mert elveszett hazulról a lánya, *ki csalhatta el embereket, ki csalhatta el?* (V. 54.)

Ez az alkalmazkodás teszi dialógusait is olyan élet-szerűvé, utánozhatatlanul reálisá:

Mert tőszöm azt én a nyáron behoztam a piacra egy kocsit dinnyét. Ahogy mögállok a kocsival, azonnal körülrajanak a kofák, hogy hogy a dinnye? Mondom: hetven forint. No, akkor mindjárt átkoztak. Azt mondták, rabló vagyok. Azt mondták, ögyön mög a fene. Már hogy engöm. Mondtam nekik, hogy ögyön mög a fene tiktöket, hát mér vagyok én rabló? Akkor azt mondták: azért, mert az vagyok. (No. 56.)

Stílusának zsúfolt valóságábrázolása, népies konkrétsége, színessége mellett harmadik jellemző alapvonása bizonyos feszültség. Az objektivitásra törekvő, ábrázoló higgadtság és a rejtőző, szemérmesen megbújó szubjektív élmény: elszemélytelenült líra egyszerre való megjelenése, egymásután következése, egymásba fonódása sajátos feszültséget, mozgalmasságot ad. Realista stílusát, epikus ábrázoló készségét, nyugodalmás ritmusú előadás-

módját átítatja, finom remegésekkel fölborzolja lírai részvéte, az ábrázolás mögött megbúvó, de mindig is érezhető lírai jelenléte. Beóvakodik személytelenül, de annyira kivehetően tájrajzaiba:

Májusi napfényben odakint minden nevet és mosolyog, még a föld is. A homokban csillog a macskaezüst, fehérfalú tanyák tetején fehér galambok tollászkodnak, kutyáról, tehénről, téli bundájuk levedlett, az is csak könnyű és vidám állapot. A szarka a fák zöldjéből cserreg elő, és mondják bent a tanyában: cserreg a szarka, vendég jön. Szerelmes táncukat lejtik a levegőben, apró, fehér pillangók, ellenben a nagy farkaspille bement az ereszet alá aludni, mert ő éjjel kóborog. Az égen valódi tisztaságok mutatkoznak s kékesen száll felfelé itt-amott a kéményekből a füst. Az ám, szép ez mind. (Na. 145.)

Ez a líraiság (mely tájrajzaiban — és csak itt — magába olvasztotta az impresszionizmus színeit is) üt át ábrázolásainak nyugalmán, ha a parasztság szociális nyomoráról szól, fájdalmas iróniává, szociális részvétté válik kemény, minden érzelmesség nélküli hangja; ez zendíti meg — ennek is láttuk már néhány példáját — az áhítatnak mélyről jövő hangját, ha a búcsús nép hitéről, ha a paraszti vallásosság megnyilatkozásairól szól. Az objektív ábrázolás és személytelen líraiság feszült kapcsolata néha monumentális tömörséggel, a mondatok tömör és mégis hevült ritmusával jelentkezik:

A test itt marad. Elporlad. Mindegy neki, hogy hol válik porrá. Apránkint föld lesz belőle, mert onnan vétetett. Ugyan a nagy és egyetlenül igaz könyv mindig csak porról beszél, pedig a test nem arra való, hogy por legyen belőle. A por elrepül és haszontalan dolog. Hanem igazság szerint nehéz és súlyos földek válnak a testekből, hogy új életeknek legyenek adói. A test lenn van a mélységben,

ott földesedik. A virág fönt van a föld tetején és a napon sütkérezik. Él, fürdik a levegőben, napsugárban, és játékos pillék röpködik körül. A virág a föld fölött ily illatos, kedves, de komoly gyökerei mélyen belenyúlnak a földbe... A virág leküldi a gyökerét a testhelyig, a gyökérszál behalad a koponya öreglyukán keresztül a földdé vált ember földdé vált eszevelejébe s onnan szállít élelmet föl tarka-barka virágjához. Így szolgálnak egymásnak kacagó élők és szótalán holtak; virágos napfény és sötét némaság így tartozódnak együvé: nem mindegy-e vajjon, hogy holta után hol fekszik az ember s nem jobb-e virágokkal tartani barátságot, akik gyökereikkel beleszolgálnak az emberek eszébe, mint feküdni súlyos, fekete és szomorú kövek alatt? (H. 143—144.)

A stílus feszültségének másik oka sajátos dramatizmusa. Dramatizmusára már utaltunk kompozíció-formáinak tárgyalásakor: a zárórész, a csattanó, kompozícióinak legutolsó formája szoros összefüggésben van stílusának ezzel a jelentős tulajdonságával. Kielezeten szűkszavú dialógusaiban már kezdettől fogva (l. *Megöltek egy legényt*: Szp.) feltűnik ez a dramatikus erő, belenyomul elbeszélő, ábrázoló stílusába:

Az volt az ujságban, hogy a tótok izgatnak.

— Embörök! — ordította Tahi Tóth Imre és leütött két üveget az asztról.

— No? — mondták az embörök.

Tahi lesepert még két üveget:

— Üssük agyon a vásznos tótot!

No aztán ment is ki a nép a piacra, hogy agyonüti a vásznas tótot. (J. 4.)

Magát a leírást dramatikussá, feszültté teszi, a hangulat nyomottságát kiemeli pár szóval:

A morgás végighalad a töltésen. A mérnökök sejtik, hogy valami készül, de még nem tudják: mi.

Egy gödörgazda azt kiáltja a töltés tetejéről:

— Huja!

A bokorba tartozó emberek megállnak. Aki toltta épp fölfelé a járón a talicskát, annak a közepén ott hagyja. Az ásókat belevágja a földbe. És sorban, mint valamely elrontott sortűz ropogása, hallatszanak a kemény, rekedt szavak:

— Huja!

— Huja!

A munka zaja után ijesztő nyugalom áll be.
(V. 85.)

Pár rövid, a lényegre villantó mondat minden erőszakoltság nélkül egyszerre beszél el, ábrázol hosszú történetet:

— Gyerököstül gyüttél elő? — kérdezi. ?

— Gyerököstül, — mondja a sápadt menyecske.

— Miért?

Sóhajt az asszony.

— Így van röndölve...

Azt kérdezi Márton komoran:

— Hát hozzád nyúlt?

— Nem nyúlt az, — felel megütődve az asszony, — bár talán inkább nyúlt volna. Szóval nyúlt hozzám.

— Mit mondott?... (G. 38.)

Petelei, Thury, Móricz Zsigmond legsúlyosabb, legfeszültebb dialógusainak erejével rokon Tömörkény dramatikus stílusa. De ez a dramatizmus nemcsak a dialógusokat élteti, nemcsak a zárórészek összefogó erejét adja, hanem elbeszélő, leíró mondatait is tömöríti, mozgalmassabbá, gyorsabbá teszi, a helyzet súlyát kiemeli, a perspektívát tágitja. A személytelen ábrázolás és rejtező líraiság ellentétéhez hasonlóan az ábrázolás, elbeszélés epikus folyamata mögött hullámozó drámaiság hatásos feszültségét, dinamikus energiát ad a stílusnak. Néha igék, igealakok kopogó, gyors egymásutánjával jellemez:

István eldobta a pipát, előrehajolt, a körül lecsúszott a homokba, térdénállt és morogva valamely üdvözlő beszédet tartott a megtért ebekhez. (J. 165.)

A drámai sűrítésnek erre a módjára nem egy példát felhozhatni. A halála közeledtét érző öreg csósz így ábrázolja:

A bogrács a tarhonyával ott van a kezében. Süti egy kissé s le is tenné, de nem bírja. Nem mozdul a karja. Emelné, emelné, de ha nem lehet. Az esze járása is mintha megállna. Né, én uram és én istenem. Miféle dolgok ezek? Kinek a rontása? Ilyesmi ellen a keresztvetés a hathatós és utána az Ur Angyalát kell mondani. A csósz összeharapja a fogát és mindenféle erőlködést elkövet, hogy csak a kezét mozdíthatná. Kissé emelheti is a jobb karját, de azonnal visszahanyatlik az megint, a tarhonyás bogrács pedig a lábára fordul és süti a czombját anélkül, hogy tehetne róla. Mi ez, mi ez? A homlokáról víz kezd peregni; a szemei elé nagy fekete állat áll. (V. 189.)

Fejlődésének utolsó periódusában mintha szintelenebbé, egyszerűbbé válnék ez a stílus: a kis kompozíció fukarkodik a stílus eredményeivel, megrostálja a szavakat, hasonlatokat; a háború szomorúsága különben is beárnyékolja kedvét: a tréfaszó halkabb, szomorkásabb, rugalmas elevensége megcsöndesedik. Mindez azonban nem jelenti, hogy stílusának értékes alapvonásai: a tiszta és mégis zsúfolt ábrázolás, gazdag népiesség, rejtező líraiság és dramatikusság is veszített volna erejéből. Csak szűkebb területre szorult, s hatása így tán még súlyosabb. A háborúból hazatért csonkálábú katona és felesége találkozik: a dialógusokban töretlen drámaiság:

... Azt mondja a Mihály:

— A szalonnáért én már nem igön mék föl a

létrán a padlásra.

Az asszony mondja:

— Majd föl mék én.

Azt mondja Mihály:

— Az eke után se tudok már járni.

Azt mondja az asszony:

— Majd járok én.

Azt mondja Mihály:

— Hát aztán köllök én így is?

Azt mondja az asszony:

— Te vagy énneköm így is a mindenöm. (No.

237—238.)

A galambbúgást hallgató vak katonát pár mondatban lírai részvétellel, igaz emberiséggel állítja elénk:

A gerlék turbékolnak, bugni kezdenek, játszák egymást-kergető szerelmi játékukat. A vak lehajtja a fejét, azután biccent vele hol erre, hol arra és mosolyog.

...Szép az, gerlék búgását hallgatni. Az örök éjszakában élő fiatal katona, mellette zöld erdő hűvös ölébe álmodhatja magát. (No. 269.)

Szeged népének, Szeged irodalmának egyik leg-gazdagabb, legmaradandóbb ajándéka a magyar irodalom számára: Tömörkény stílusa.

VI.

TÖMÖRKÉNY ÉS AZ IRODALMI ÉLET. Tömörkény és a Mikszáth—Gárdonyi iskola. Hatásbefogadások, hatáskisugárzás.

AZ EDDIGI FEJTEGETÉSEK során is többször bebizonyosodott, hogy Tömörkény írói munkássága értékes pontjain, írói egyéniségének kifejlődése után nincs szoros kapcsolatban korának irodalmi életével. Amíg írói működésének első éveiben alig mutatkozott saját egyénisége, addig a magáralálás első pillanatától kezdve külön úton halad. Problémáinak fölvetésében, formáinak kifejtésében nem egyszer korellenes, amit bőségesen illusztrál a Tömörkény-kritika története, formáinak, parasztlátásának mélyebb analizise nélkül is. Ezt a különválást, egyéni fejlődését az eddig elmondottak jól megvilágítják. Ismerjük szűkös irodalmi műveltségét: egy időn túl szépirodalmi munkát alig olvasott, a kor irodalmi hullámverése, problémái formát bontó, formát alakító törekvései mintegy a tudattalanjába lopóztak be, s hatásukat így fejtették ki. Útleírásokat, lexikonokat böngészget,¹⁵⁸ hírlapokat forgat. Fiatalkori olvasmányai között láttuk, hogy Dickenst, Theuriet-t, Ponsont, Aldrichot, Mark Twaint, Bret Hartet emlegeti, nagyon szereti Vas Gerebent és Jókait, de legkedvesebb írója ebben az időben Turgenyev, akinek *Egy vadász iratai* c. munkáját a néppel foglalkozó irodalom legszebbjének tartja.¹⁵⁹ Novelláiban Turgenyev mellett Nyed-

¹⁵⁸ Móra: C. 6. Ezzel magyarázza, hogy irodalmi hatás nem érhetette. Gondoljuk, egyéb okokra is föl hívtuk a figyelmet.

¹⁵⁹ Gyalui: i. h.

gin kaukázusi történeteit, Ouidát emlegeti. A hatásösszetevésekben azután Tömörkény neve mellé kerül még Turgenyev, Aldrich, Bret Harte mellett Csehov,¹⁶⁰ Gogoly, Patapenko s még mások. Ezeknek a hatáskimutatásoknak igazsága odáig terjed, amíg Tömörkény munkássága nem egyéb, mint hatásösszegyűjtő írói gyakorlat, öntudatlan befogadás. Vizsgáltuk e kor novella-motívumainak és Tömörkény tárcáinak összefüggését. Azt viszont már bajosabb lenne megállapítani, hogy melyik írónak melyik novellája s milyen erővel alakította ezeket a tárcákat, rajzokat. A szegedi hirlapirodalom sűrű egymásutánban közöl selejtes angol, francia regényeket, elbeszéléseket, Bret Harte, Theuriet aprórajzai, Zola, Daudet, Anatole France, Maupassant-novellái mellett. Mikszáth, Gárdonyi, Thury Zoltán írásainak egy jó része itt jelenik meg s formálják a fiatal író alkotásait. Néha sikerült a párhuzamos, vagy megelőző jelenségre konkrétan rámutatnunk, de a konkrét hatásösszetévesztésre éppen a nagy hatásbefogadások miatt sok mód nincs. Ennek sem irodalomtörténeti, sem szellemtörténeti bővebb fejtegetése nem is lenne jelentős. Hogy olvasmányai-ból a későbbi évek sajátos alkotásaiba mi szivárgott át, mint formai vagy tartalmi hatás, megismertük;¹⁶¹ későbbi írásainak kompozíciós gyakorlatára, stílusára való hatásukat is megpróbáltuk föltüntetni.

¹⁶⁰ Rozgonyi szerint pl. Csehov *A kutya* című novellája (Elbeszélések, Bp., 1903., ford.: Barabás Á.) Tömörkény *Kutyák* (G.) c. novellájára hatott. Sem tartalmi, sem formai szempontból nem hozhatók párhuzamba e novellák. Ugyanigy nem mutathatunk ki Turgenyev hatást sem későbbi írásaiban, ha csak kissé erőszakosan néhány tájázbrázolását nem vezetjük vissza Turgenyev stílusára.

¹⁶¹ Csak megjegyzésre érdemes, hogy Vas Gereben egyik tréfája a föltúl-hosszú pálcáról (Vas G. regényei X. 391. Bp. 1886.) megtalálható Tömörkénynél: V. 99.; s Mikszáth által

AZONBAN E NAGYON IS ÁLTALANOS vagy egészen apró jelekben fölöttlő hatások már nem jelentenek oly lebíráthatlan egyéniségformáló erőt, mint a kezdő évek fiatal tehetetlenségében: a városában békésen meghúzódó író magános fejlődésének útjait járja; saját városának és egyéniségének szerencsés találkozása kialakítja mondanivalóját és formáit. Pályája e tekintetben közel rokona az erdélyi Peteleinek, aki ugyancsak a magyar Heimatkunst legjava alkotásait írta, s aki ugyanolyan visszahúzódtott életet élve problémalátásában és formalakításában ellenkezik kora gyakorlatával. Mégis mindkettőjüket a Mikszáth — Gárdonyi iskolába osztja az irodalomtörténet. Már Mikszáth és Gárdonyi összekapcsolása is problémátikus, Tömörkény egyéni fejlődése pedig ennek a kategóriábaosztásnak határozottan ellenáll. Parasztlátásának elemei egészen más meggondolásokból sarjadtak, más belátásokhoz vezettek, semhogy Mikszáth kisé fölületes, külszínes, cinizmussal, érzékiséggel átfuttatott parasztképével megbarátkozhatott volna. Formatörekvéseik — bizonyos külső hasonlóságok ellenére is — ebből következően nem vonhatók egészen általános kereten túl (amelybe végül is a kor teljes formaproblématicája beletartozik) egymásmellé. (Jó példája az összevetések lazaságának, hogy kettejük rokonságát leginkább Mikszáth *Kaszát vásárló paraszt*-jának és Tömörkény *Pengetés* című novellájának összevetésével bizonygatják. Valóban mind a két paraszt kaszát vásárol. De a formai, tartalmi megoldásuk éppen az ellenkezőjét mutatja. Viszont régibb vásárló novelláira igenis hatott ez a Mikszáth novella — amely nem is eredeti Mikszáth írásai között sem: l. a Nyugatban lefolyt vitát, 1917. I. 943. és II. 322.)

Lejegyzett szolás a pávás, jegenyenyárfás tanyáról (Szeged könyve, Bp. 1914. I. 90.) többször előfordul Tömörkénynél — Móránál is.

Gárdonyi általánosabb, konkrét színekben szü-
kölködőbb népiességével szemben,¹⁶² Tömörkény
népiessége mindig is konkrét; a formák közötti kap-
csolat még kevesebb. Mégis bizonyos pontokon leg-
jobbán Gárdonyi hatását nyomozhatjuk. Persze,
nem is annyira hatás ez, mint inkább a lényegyet
alig érintő megegyezés. Tömörkénynek a népszín-
művek elleni kitöréséhez hasonló hangokat hallat
Gárdonyi is.¹⁶³ Egyik novellája (*Iskolavizsga: G.*)
pár vonásában emlékeztet Gárdonyi *Az én falum*-
jának rajzaira; Gárdonyi mindig berugó, kevéske
pénzét elverő Szamaras Tóth Antaljához¹⁶⁴ hasonló
a pénzét elívó Sütő János. (*Egy lóhalál...: K.*).
Jelentősebb egyezésük már a kor parasztlátásának
problémakörébe tartozik, de talán egyik leggyak-
rabban jelentkező kérdése népies irodalmunknak.
Gárdonyi kis regénye, a *Pöhölyék* veti fel először
a legrészletesebben azt a kérdést, melyet *Az én
falum: Tanácskérés* c. novellája is bontogat. Érde-
mes-é a parasztyereknek kiszakadni saját vénei kö-
zül, saját népi kultúraformájából, s a városba men-
ni, »úrrá« lenni? Ez a probléma magja. Amíg Gár-
donyinál bizonyos romantikus megokolással tér
vissza a városon elzüllött parasztfiú falujába, ad-
dig Tömörkénynél a probléma egészen más meg-
oldást kap. Ismerve parasztlátását, nem kereshe-
tünk semmi romantikus, érzelmes megoldást. A vá-
rosba kívánczó, tanulni vágyó gyereknek otthon
kell maradni a paraszti munka mellett, hogy bátyja
végezhesse iskoláit.¹⁶⁵ (*Igy volt rendelve: Na.*) Ke-

¹⁶² I. erre vonatkozóan Sik Sándor fejtegetéseit: Gár-
donyi, Ady, Prohászka c. kötetében, Budapest, 1928.

¹⁶³ *Az én falum*, Bpest, 1908⁴. I. 44.

¹⁶⁴ Gárdonyi novellája megjelent a Sz. N. 1894-es év-
folyamában is.

¹⁶⁵ Móra Ferenc Gárdonyi módján óvja a parasztyere-

ményebb, konkrétebb hang ez. Látja ő is jól a városra jutott parasztember elzüllesztését (vö.: *Apró tárgyalások: G., ... boldog Isten birja: E.*), szánakodik sorsán, konkrétségre, valóságábrázolásra való törekvése azonban egyáltalán nem szándékszik a vonalat tovább húzni valami romantikus »visszatérés«-gondolatig. (Ugyane romantikus visszatérés-gondolat fejeződik ki jóval nagyobb dimenziókban Szabó Dezső: *Elsodort falu*-jában, *Csodálatos élet*-ében, Tamási Áron: *Szűz Máriás királyfi*-ában, hogy csak a jelentősebbeket említsük.)

Ennyi filológiailag kimutatható kapcsolat azonban s bizonyos nagyon is általános, magából az egész korból következő rokonság nem elegendő, hogy Tömörkényt minden egyéni kiemelés nélkül a Mikszáth—Gárdonyi-iskolába helyezzük. Parasztlátásának tartalmi, ábrázolásának formai elemei ezt nem engedik meg egykönnyen. Mikszáth is, Gárdonyi is hozzákapcsolódnak ugyan nem egy alkotással a Heimatkunsthoz, első jelentős megindítóiként szerepelnek, de későbbi éveik fejlődése más irányt mutat. A városát híven szolgáló, ábrázoló alföldi Tömörkény az erdélyi Peteleivel s a dunántúli Domonkos Istvánnal együtt mindvégig megmarad a magyar vidék, a magyar Heimatkunst írójának, így fejlődnek ki mással össze nem véthető sajátosságai. Hatáskutatásra irodalmi munkássága alig ad alkalmat, s amíg a magyar Heimatkunst eddig kevésbé vizsgált szellemtörténeti összefüggései, problémái megoldást nem nyernek, szellemtörténeti helyét, jelentőségét sem határozhatni meg elegendő biztossággal. Az u.n. Mikszáth—Gárdonyi-iskolához való tartozását biztást elutasíthatjuk.

CSERZY KÖNYVE ELÉ ÍROTT és már idézett előszava mintha nyomósan bizonyítaná, hogy Sze-

ket a várostól: vö. Gárdonyi id. novelláját Móra *Epilógusával*: Georgikon, Bpest, é. n.

ged akkori irodalmi életében jelentős, példamutató, valamilyen »szegedi forma« kialakítását megszabó szerepe volna. Bizonyos, hogy egyénisége is, írásai is a város legbensőbb értékeinek, jellegzetes struktúrájának szép és értékes irodalmi megvalósulását jelentették író társai előtt. Ha azt hinnők azonban, hogy ez az elismerés, állandó és önmagához hű irodalmi gyakorlata valami iskolát alakított volna ki, szegedi tárcanovella-formákat fejlesztett és rögzített volna, nagyon csalódnánk. Irodalmilag jelentkező alakító hatása nagyon is kevés, szinte semmi; Szeged irodalmi életében alapvető jelentősége, hogy ő az egyetlen művészi summázója, irodalmi formában megvalósítója az e korbéli szegedi Heimatkunst minden törekvésének. Saját úton haladó, szükségszerű fejlődését alig tudták követni a szegedi írók. Tömörkény írói egyénisége önmagára ébredése óta mindig is magában volt és magára maradt, legértékesebb tulajdonai sehol egyebütt nem jelentkeznek. Palotás, Békefi, Ujlaki, Bite Pál, Damó Oszkár, Terescsényi Gyula munkáiban, Ballassa népszínműveiben legfeljebb azonos témákra, problémákra bukkanhatunk csupán, azonban e problémafölvetések is, a formai megoldások is Tömörkény előtt merőben idegenek, a népies novella-irodalom második vonalbeli sablonjaira utalnak. Tömörkény alakító hatása még csak a stílusukban sem igen mutatkozik. Cserzy Mihály munkái, bár végeredményében ő is a Palotás-, Békefi-vonal továbbvivője, már lényegesebb Tömörkény-hatásról számolnak be. Nagy kedvvel írogatott érzelgős, cifra szerelmi történetei mellett nem egyszer hallani (különösen: *Földművesek*, Szeged 1903.) Tömörkény hangját: a nyelv népiessége, csattanók megformálása, a parasztábrázolás konkrétsége, bizonyos néprajziasság ezt mutatják. Mindez azonban, úgy látszik, nem szívárgott mélyebbre nála, nem tudta átformálni. Kompozíció-formái, témái buzgón követik

a régi hírlapirodalom tárca-gyakorlatát, írásain kellemetlen stílusromantika burjánzik el.¹⁶⁶ Talán Kutasi Ödön (l. pl. *Bérföldes magyarok*, Szeged: 1913.) kompozíciós formáiban található mélyebbre menő Tömörkény-hatás. Szeged irodalmi élete, a szegedi Heimatkunst nem tudta átvenni, továbbfejleszteni a Tömörkény munkásságából sugárzó ösztönzéseket, hatása megtörik a kor irodalmi formuláinak, stílushagyományainak ellenálló képességén: magát kiszabadíthatta közülük, másokon nem segíthetett. A kor és a hagyományok erejének lebirhatatlanságát szellemtörténetileg tanulságosan példázza a szegedi irodalom ezekben az években: az alapjában korelles, de a város, a szegedi irodalom számára legjobban kínálkozó meggondolásokat és formákat nyújtó írónak hatását szinte teljesen közömbösítik a kor irodalmi erői. Tömörkény városában, elismert kritikák közepette is magános maradt.

Szokás emlegetni, hogy Móra Ferenc veszi át Tömörkény írói örökségét,¹⁶⁷ folytatója formai gyakorlatának. Filológiaiul valóban kimutathatnánk pár jelentéktelenebb mozzanatát a hatásoknak: tréfákat, szólásokat, egynéhány stílustempót átvesz ugyan Móra Tömörkénytől, iróniájában néha Tömörkény hangjára ismerhetünk, — mindez azonban jelentéktelen.¹⁶⁸ Akik eddig a kettejük közötti különbségre hivatkoztak, Tömörkény objektivitását és

¹⁶⁶ pl. 1912-ben írt könyvéből: »Valami mámoros hangulat, álmodozásra hajló képzelődés fűszeresíti be a kellemet most, amidőn Dankó Pista ezen első dalának fogantatásától csöndes mélázással végignézem a mult tükrében a romantika zománcával bevont ősi tájat egész a mai napig...« (Vasárnap délután, Szeged, 1912:12.)

¹⁶⁷ Várkonyi i. m. 305.

¹⁶⁸ Rédey Tivadar is felhívja a figyelmet a Tömörkény és Móra közti különbségre, Prot. Szemle, 1934. ápr. Legújában Goitein György: *Móra Ferenc az író* c. disszertációja, Pécs, 1934.

kevéssel megelégedő irodalmi műveltségét állították szembe Móra állandó szubjektív jelenlétével, európai műveltségével. A különbség ezen túl — a szegedi irodalom, a szegediesség felől kiindulva, — sokkal mélyebb, elhatározóbb. Valójában (ha ez első pillanatra furcsán hat is) Móra egész irodalmi működése elfordulás a jellemzett szegediességtől, befeléfordultságtól, őt már nem kötik szoros szálak a szegedi Heimatkunsthöz. Írói gyakorlata Mikszáthhoz, Gárdonyihoz hasonlóan kilép a csak szegediség szűkös kereteiből és egyre egyetemesebb problémák felé fordul, a humánus kérdései érdeklik parasztábrázoló tárcáiban is. Ez tehát nemcsak nagyobb műveltséget, de az írói szándéknak megváltozását is, lényeges elfordulást jelent. Működése Tömörkénnyel az ellenkező utakra tér: közte és Tömörkény között sem alkati, sem szellemtörténeti rokonság nincsen.

Nem mutatják Tömörkény írói egyéniségéből kisugárzó hatások bensőségebb átélését az újabb szegedi népies írók sem. Tán leginkább Hegyi István írásaiban (*Vándorfalu*, Szeged, 1923, *Fecskék a porban*: Szeged, 1932.) tűnik fel imitt-amott Tömörkény-hatás a dialógus megformálásában, a kompozíció végigvezetésében. Ha viszont Terescsényi Györgynek sok elődje között szegedi író is keresünk, akkor Tömörkény helyett (egy-két témában megmutatkozó hatásról beszélhetünk csupán) inkább Cserzy érzelmes stílusára kell gondolnunk. Az elhallgatott Jávorka Ferenc mindenestől Szabó Dezső hatása alatt állott.

Ugyanígy nehéz lenne hatásának komolyabb nyomait kikutatni¹⁶⁹ a magyar irodalom tágasabb területein is. Tréfái közül nem egy, jókedvű ötle-

¹⁶⁹ Nemzeti Ujság 1931. ápr. 19-iki számában thl. jelzésű cikk Móricz Zsigmond *Barbárok* című novelláját Tömörkény *Oda a juhász-ára* (V.) vezeti vissza. Az egészen durva témarokonságon kívül hasonlóságnak semmi nyoma.

tei egynéhánya beszivárgott tárcairodalmunkba, nem egy szólásával itt is, ott is találkozhatni. Ez a sebélyes átvétel azonban alig méltó a figyelemre. Az egyetlen P. Gulácsy Irén *Ragyogó Kovács István* (Bpest, 1929.) c. kötetét említhetjük, mint hatásának jelentékenyebb dokumentumát. Valóban, ezeket a szegedi paraszt-novellákat átszövik Tömörkény és Móra stílusának emlékei, nem egyszer árulják el novellái, hogy egy-egy Tömörkény témát, motívumot mennyire megkedvelt az író. Pár motívumára, gesztusára bukkanhatunk Pásztor Józsefnek, Bibó Lajosnak, Zilahy Lajosnak írásaiban. Ez a körütekintés is a magános Tömörkényt állítja elénk, aki elfordul korának irodalmi gyakorlatától, s hogy városának legértékesebb vonásait megragadja, új formákat alkot magának. Kilép az irodalmi életből, az irodalmi élet összekötő, közvetítéseket továbbító lüktetéséből s így formaalkotása még városának irodalmi életében sem válik formateremtővé. Megmarad sajátosnak, egyszerinek. Magános író, elfeledett író.

NEM HATASÁT BIZONYÍTJA, hanem inkább igazolását jelenti a mai magyar irodalomnak nem egy törekvése. Mintha más formában, európaibb tartalommal a Heimatkunst szelleme újra feléledne irodalmunkban. Ez az új Heimatkunst azonban a népi kultúrának, a magyar tájaknak mélyebb megértéséről, gazdagabb ábrázolásáról tanuskodik, mint Tömörkény korának nagyrészt színtelen munkái. Tamási Aron, Nyirő József, Illyés Gyula munkáiban jelentkező provincializmus mintegy utólagos igazolása Tömörkény makacs szegediességének, a szegedi paraszti néphez való hűséges ragaszkodásának. Ha formai eredményei ma már csak irodalomtörténeti jelentőségűek is, parasztlátásának komolysága, szervessége, stílusának súlyos zamata mai napig élő értékek, melyeknek elkallódását igaz szívből kellene fájlnunk.

Bibliográfia

I. Tömörkény István munkássága.

a.) Prózai írásai¹⁷⁰

Szegedi Híradó:

- 1884: 267, 272, 278 és 285: (Ez a szám a lap sorszámát jelenti): Sugárúti séták, 296: A felső-tiszaparton I.
1885: 6 és 13: Az alsó-tiszaparton I—II., 16: Szabó Zakar hurpangja, 20: Abszurdum, (Cs.), 25: A Csaj zsembékja, 29: Séta a piacon, 40: Földnélküli népek, 43: A ritka fegyver, 48: A majster úr leánykája, 76: Paraszt karakter, 146, 152, 164: Esti séták, (2), 202: M.A.V., 206: Örökség, 233 — 242: Egy nemes ember, 267: Kiállítási utóhangok (Cs.),
1886: 14: Havas utcákon, 48—54: Pusztai szívek, 55: Az

¹⁷⁰ A kötet címek rövidítésére a következő jeleket használjuk: Szegedi parasztok és egyéb urak=Szp. — Jegenyék alatt=J. — Betyárlegendák=Bl. — Vizenjárók és kétkézi munkások=V. — Gerendás szobákból=G. — Förfeteg János mint közérő és más elbeszélések=F. — Külöfnféle magyarok és egyéb népek=K. — Napos tájak=Na. — Homokos világ=H. — Ne engedjük a madarat... s más holmik=Ne. — Bazsarózsák=B. — Egyszerű emberek=E. — Népek az ország használatában=No. — Célszerű szegény emberek=C.

A szöveg és bibliográfia rövidítései: Sz. H.=Szegedi Híradó. — Sz. N.=Szegedi Napló. — Cs=Csarnok. — p=petitszedésű borgisai. — uk.=ujraközlés. — nn.=név nélkül. — f.=fordítás. — A napilapok évszáma után következő szám a lap folyószámát jelenti. A bibliográfiában kurzívval szedett tárca-címek pedig a kötetben megjelent novellák megjelölésére szolgálnak. Itt említjük meg, hogy tárcáit S—r I—n., Steingassner István, T—ny, —ny, Pista, —sta, Tömörkényi, Hóeke Menyhért, Pelargó, Nemo, T. Jósef, Förfeteg aláírásokkal is szignálta Tömörkény István mellett.

idegen, 56: Master Simpon, mister Simpon. A la Bret Harte. 58: Akkor, 60: Ósmagyarország (Cs.), 64: Két strázsa (Cs.), 69: Garibaldiról s magyar hőseiről, 71: *A dupla koponya*, 76: Mit kellene írni? (Csevegés a firkálásról.) 77: Apró történetek a régi Szegedről I: A tűzokvadász, 83: Apró történetek a régi Szegedről II. Az »Izsák regiment«, 85: A névváltoztatások, 87: Szegedtől Makóig, 87: Egy halott, aki él s egy élő, aki halott (p.), 88: A tizedik pohár... (Elbeszéli egy törzsvendég), 88: A kapitány előtt (p.), 89: Apró történetek a régi Szegedről III. A »Bumm«, 92: Indignáció (p.), 93: A vádlóból vádlott (p.), 100—108: *Margit*, 118: Agglegény monológjai, 120: Ami mindennél nagyobb (p.), 121: A francia, 123: A csatanyerő tudósok, 124: Apró történetek a régi Szegedről IV., Egy fiskális a 30-as évekből, 127: Ujszeged ünnepkor, 128: A rendőrségen (p.), 129: A nádas sziget, 129: A rendőrségen (p.), 131: A rendőrségen (p.), 134: A detektív, 135: Csend, 140—147: Nincsen szivők, 145: A birság (p.), 150: A rendőrségről (p.), 151: Virradat előtt, 151 és 155: A rendőrségről (p.), 157: Aladár barátom, 157: A második kiadású Klímus Miklós (p.), 161: A rendőrségről (p.), 163: Éjféli szellő, 163: A rendőrségről (p.), 169: A fogadó főhadnagy (Cs.), 174, 187, 191, 194, 203, 204, 209, 224, 229, 238, 243, 245, 256, 267, 268, 270, 271: A rendőrségről (p.), 175: A nőm férje, 192: A verseny, 198: Egy félreismert zseni történetéből (Cs.), 204: Csendélet a prairiken (Cs.), 206: A svábok közül I. Katinka, 207: Battenberg Sándor, 212: A svábok közül II. Northum József lovai, 215: Monológ, 216: A város széle mellől (p.), 218: Aki szereti a népet (p.), 227: A heti vásár, 233: Egy törvénykezési történet (Cs.), 236: Törvényszéki csarnok (p.), 247: Őszi séták (Cs.), 249: A régiségbúvár (Cs., megjelent a szegedi Képes Naptár 1887. évében), 251: Ajax a levesben (Cs.), 256: A fogar-

tyú, 268: Alternatíva, 274: A Télicsizma, 280: A kártyaember, 285: Beaumarchais, a zenetanár, 291: Hat szál gyertya története, 296: Boldogok leszünk (Egy szegény ember meséiből), 296: Utasok, (Gyorsfotográfiák).

- 1887:** 1: Fölolvasás a geryefalvi kaszinóban, 4: ?, 6: Bicska vásárlás, 18, 19, 24: Pusztai emberek, 1. A fuvarosom véleménye, 2. A baksi szállókból, 3. Kutyabőr, 28: Makkabeus, a vak (p.), 29: Pusztai emberek 4. Rózsa Sándor nálunk, 31: Nyolc millió muszka (p.), 32: Alakok (Sebők Zsigmond novellás kötetének ismertetése), 35: Pusztai emberek 5. A *közlékenység*, 41: Pusztai emberek. A jog, 47: Nap-sugár, 53: Tavasz utak (A falu végén), 55: Vilmos (p.), 58: »Tegyék bele az újságba« (p.), 59: Pusztai emberek. Birkalegeltetés, 59: Haza! (p.), 67, 160, 164, 192, 219, 283: A rendőrségről (p.), 70: Öngyilkosság, 74: Vámos történetek (p.), 76: Tavasz utak II. Verőfényen, 78: Munkálkodás (p.), 82: A kondás gyerek, 87: A batár, 93: Pusztai emberek. A furfang, 103: Vallomás, 111: A nóta, 122: Első és utolsó, 127: A kis-tiszai tenger, 132: Sőhajók, 137: Reggeltől estig, 138: Anyaghiány, 144: Magasabb régiókban, 146: Küzdelmek, 149: Specialitásaink. A flegmatikum., 155: Specialitások. A mag (nn.), 161: Éjjel, 167: Zeneértő publikum, 175: A muri, 178; Búcsús állapotok, 185: Meleg, 189: Rejtelmes állomás felé, 195: Szerkesztőségi titkok, 201: A gyálai bűneset, 204: Vallomás (Egy életunt ember kéziratából), 213: Őszi napok, 213: Jules de Marthold: Az én passzióm (f.), 219: Élénkülés a korzón, 225: Pusztai történetek. *Lőkötés akadályokkal*, 229: Pusztai történetek. Egy alak a betyárvilágból., 231: Közigazgatási állapotok, 235—236: Egy leány története (megjelent a szegedi Képes Naptárban is az 1888. évben), 237: Közigazgatási állapotok II. Egy hatos miatt., 249: Kuriózum, 253: Eresz alól (Palotás Fausztin könyvének kritikája),

257: Az ezred legszebbje, írta: Quatrelles (f.),
 260: Rózsaszín derékban, 263: A szerelem oda-
 kint. Irányi Dezső úrnak., 266: Elismerés (nn.), 269:
 Kvitt (p.), 272, 289, 299: A mi oldalunk,
 272: A familia becsületé (p.), 280: 140 dal (Pósa
 Lajos verskötetét ismerteti), 281: Rövid úton, 283:
 Jézus (Rudnyánszky Gyula könyvének ismertetése),
 284: Egy úr az ujságok között, 295: Közben, 298:
 Hómezők (Saison-tárca),

1888: 1: Öreg legény, 5: A naturalista (nn., p.), 18: 20°R.,
 15—19: Wan Li, a pogány, írta: Bret Harte (f.),
 23: E.E.E., 24, 25, 27: Egri Kálmán (25 év egy szí-
 nész életéből), 29: A csengők, 31: A rendőrségről
 (p.), 35: A makói harc, 37: Obligát állapotok, 38:
 Pósa Lajos, 41: Referáda, 47: Az első, 51: A ko-
 ponya (p.), 52: A női bosszú, 53: A mi oldalunk,
 65: Bukás, 77: Rom, 77: Piros tojások (polémia),
 82: Riport, 88: *Förgeteg János mint közérő.*, 94:
 Mint saját külön, 99: Csata (p.), 100: Fakadó sze-
 relmek, 107: A szocialista (p.), 108: Letiprott költők
 (p.), 109: A Sebők történetei, 117: János utazása,
 122: Történetek a közigazgatásból, 126: A gyerek
 (p.), 133: Uton, 137: Bret Harte: A hajókadét (f.),
 145: Nyári dolgok (nn.), 150: Uborka, 156: Gyere-
 kek, 162: Nem szeret (p.), 168: (p.), 174, 180, 186:
 Fürdői levelek I—IV., 196: Az anyag, 202: *Suba-
 vásár*, 221: Utolsó (Búcsúzás a rovattól), 240: Te-
 miattad (Megjelent a szegedi Képes Naptárban is),
 257: Boszniai bakaélet, 263: Törökvilág I. Magyar
 Földön., 300: Levél.

1889: 95: Diskurzus, 264: Adó.,

1890: 11: Bogulovics feje, 16: Tragédia (p.), 18: A ható-
 dik (p.), 23: Népszínmű csinálás, 59: *Vándorfecs-
 kék*, 81: Tavaszi állapotok, 95: Tavaly ilyenkor,
 125: Sajtós alakom, 142: Lapunk alapítása és el-
 mülása., 348: Idegenben.

Szegedi Napló:

- 1891:** 32: Irok magának, 178—181: A provincián, 187: A kétkézi munkás, 202: Rövidke férfiú, 245: Az ablakból levelez, 249: *Ruszand*, 257: Az alvó Tisza, 259: Szeged népe (Kálmány Lajos munkája III-ik kötetének ismertetése), 260: Mark Twain: Interview (f.), 261: *Káplár Papp*, 272: Philipp Berges: Chinai borbélynál (f.), 291: A bruder, 295: *Alku*, 301: Esőben, 307: Kép, 316: Menyhárt, 317: Finale, 328: Birság, 332: Ajándék.
- 1892:** 3: Sujánszky apám, 7: Időtlen idők, 11: Pártvacsorán, 39: Szegedi alakot, 48: Kinyílt idő, 57: *Sejdités*, 62: Förfeteg János, az apa, 45+233: Az eltitkolt fiu, angol regény (f.), 75: A fészek, 87: A félliternél, 93: *Az erdösi állomásról*, 101: Az új dohánygyárban, 102: *Két régi rendör*, 129: A harminczak, 135: *A Kis Pipa macskái*, 171: Beszélgetés, 177: Csók, 195, 197, 198: *Omar*, 204: A jó öreg Aradi, 206: *Délebéd*, 218 és 230: A magyar tengerpart, 245: Vélemény (p.), 245: Őszi hangulatok, 266: *Infantelist Csupak*, 272: *Förfeteg a kompaktornál*, 284: *A vacsorakérdés*, 297: *Egy adag morfium*, 302: *Az okok*, 308: Elolvadt dragonyosok,
- 1893:** 1—138: Sötét hatalmak, angol regény (f.), 7: *Terejere a csárdában*, 23: A közigazgatási luk, 25: *Tanyák a hó alatt*, 31: *Ködben*, 49: *Történet a Gomb-familiáról*, 72: Napos idők, 79: *Egy vidám katonáról*, 83: Csók és lakbérszabályzat (p.), 121: *Lökötés akadályokkal* (uk.), 127: Rezervista élet, 129: Halbör a gyógyszerertárban (nn., p.), 139—146: Noël: Pyramus és Thisbe (f.), 145: Nyár, 147—277: *Ki vagyok én?* regény (f.), 154: Egy vidéki Halbör (nn., p.), 157: Versenybirkózás a hid alatt (a legmederjobb riport), 167: A gyám (p.), 169: Szegedi kirándulók, 177: »Szerelem csupán az élet« (p.), 205: *Néhány birkák irányában*, 205: Irjunk fevelet Tóth Pálnak (p.), 227: Halböl az igazságnál (p.), 229: Vasárnaptól vasárnapig (p.), 234: A subák

- bevonulnak, 243: Játék a vámmal, 247: A hétről, 277: Ilon szekundája, 281—312: Jasper Brooke, angol regény (f.), 289: Ferkó (A kondás gyerek c. uk.), 307: Katonakarácsony, 312: Végszó,
- 1894:** 1—142: Jasper Brooke, angol regény (f.), 18: *Ibro az eunuch*, 25—28: A leány játszik, 72: *Novella*, 83: Deputáció két darabban (p.), 87: A liget ébred, 116: *Egy szökevényről*, 134: Menés, 143—318: A hűség áldozata, angol regény (f.), 152: Heti általánosságok, 164: Asszony, 170: Nyedgin, 174: Egy jelentékeny úr (p.), 182: Egy okmányhamisító, 184: Nyílt levél (p.), 223: Bret Harte: A hajókadét (f. uk.), 234: Quatrelles: A legszebb a regimentben (f. uk.), 235: Boldogok leszünk (uk.), 256: Az ötforintos története (p.), 285: Makkhetes, 299: Margit ápolója (uk.), 305: Vig Péter igazgatása, 322: A Szegei Napló könyve, 322: *A roham*,
- 1895:** 1: Új remények, 3: Ilus hógömbjei, 12: A Pósaasztaltársaság (nn.), 13: Fekete lelkek (p.) 18: *János lop* (= *Csata a katonával*), 19: Vég (p.), 24: Történet az első emeletről (uk.), 37: *Reladl* (= *A Duna lánya*), 42, 48, 66, 78, 84, 96, 102, 126, 132, 138, 150, 168, 180, 203, 209, 221, 245, 269: A hétről, 44: Ideges világok, 59: Egy szegedi hős, 61: Akkor (uk.), 66: Pöhölyék (Gárdonyi könyvének ismertetése), 72: *Az okok Miklósról*, 90: *Burkus*, 92: Gyerekek (uk.), 98: *Elveszett*, 123: Vallomás (uk.), 125: A tizenharmadik nap (uk.), 141: *Tiszai legenda*, 144: Az idegen (uk.), 150: A kis regényhősnő (Békefi Antal könyvének ismertetése), 155: Czigánysátor a domboldalon, 162: *Pusztai harangszó*, 181: *A szárnyék ember*, 195: Simpsonék, Bret Harte paródia (uk.), 197: *Búcsú a homokon*, 215: A hét halottjáról, 217: *Délelőtt a korcsmában*, 229: Nagykörúsítás (p.), 246: A kellemes idegen, 251: *Szűreten*, 265: *Nazarénusok*, 187: »Csak szívesen« egyesület (p.), 288: A királysértő a templomban (vezércikk teljes névvel), 293: *Csapásózás* (=

- Nyomhajtás*), 304: A »Csak szívesen« egyesületből (p.), 307: *Thurzó útja*, 309: Miért nincs ujság Gernyevárosban (bővebb uk.),
- 1896:** 1: *István kutyái* (nn.), 11: Apró történetek a régi Szegedről (uk.), 17: Az ujságírásról, 23: *Disznótör* (= *Tor*), 29, 71, 101; A hétről, 31: *Asszonykérő*, 39 és 41: Novi-Bazár, 47: *Az elesett ember*, 51: »Csak szívesen« (p.), 53: Katalin bogár, 61: *A tengeri város*, 62: A nagy víz, 73: Katonadolgok, 83: *A csempész*, 89: Verőfény, 94: *Pusztai tűz*, 116: *Beszélgetés*, 125: *A ravasz Kabók*, 127: A tanya-végben, 134: *Két vénség* (Móránál tévesen 1895.), 143: *A kompban*, 152: *Pengetés*, 167: *Legénypavátás*, 175: *A kimutatáson*, 185: *A Holló meg a Hattyú*, 202: *Iskola a pusztán*, 214: A régi meg az új, 228: *Vallatás*, 233: *Parádé*, 245: Szombat este, 263: Éjszaka, 266: Értekezés, 277, 278: A magyarországi lányexport, 293: *Két ló bitangságban*, 309: *Városvégi dolgok*,
- 1897:** 3: *Hazatérés*, 27: Katonadolgok, 33: *Megy a hajó lefelé*, 36: Téliidő, 39: *Agyaghordás*, 53: *Táncra-húzás*, 75: Egy régi fiskális (uk.), 79: A sváb, 87: *Főzés*, 93: *Versengés*, 95: *Bábocskay szelet hever*, 99: *Ifjú*, 121: *Vándorló földek*, 135: *Szemlélődés* (= *Vásáron*, *Vásár*), 147: Az utolsó (uk.), 159: *Figuracsinálók*, 165: A »nincstelen« ember, 166: *Hajnal a parton*, 177: Nem álltak a búzába, 195: *A kihágási bíró lánya*, 206: *Pörlekedés*, 211: A korvett kapitány nyugdíjazása, 218: *Márialátás és a csépai ember*, 230: *Borfejtésnél*, 248: *Az üsző föltekintése*, 254: *Jelek a pusztán*, 260: *Csöszhalál*, 272: *János megjátsza magát*, 284: *Boglyalakók*, 291: *Fegyvertelenek*, 293: Két gyerek, 297: A színház délutáni nivója, 299: *A betyárjajták*, 111, 308: A hétről, 308: *Ilia élete*,
- 1898:** 1: Hő a város végén, 8: *Apró tárgyalások*, 20: *Szent Mihály a jégben*, 32: Hajnalban a kapu előtt, 56: *A duttyán*, 61: Kongj, városháza öreg harangja, 68:

Kinyilik az idő, 72: Katona a kötélén, 74: *A közgazgatási vályú* (= *A vályú*), 86: *A tehén lánya*, 92: Kocsiban, 98: Utszélien, 104-122: *Margit szerelme* (=Margit, uk.), 119: *Fakadó víz*, 134: *Kezelme* (Margit, uk.), 119: *Fakadó víz*, 134: Kevert alakok, 137: *Valér a földbe megy*, 152: Az ablakból, 158, 164: A hétről, 176: Verselő parasztok, 186: Váljunk el (p.), 188: *A mag története*, 199: *Kása a kötéllel*, 216, 226: Pusztai titkos I—II., 232: *Holtak ledugdosása*, 238: Fahegyen a nap, 263: *Utolsó hapták* (Móránál tévesen: 1902), 272: Szociálista komédia, 302: Vasárnap a tanyán, 312: Gugorázás,

1899: 1: Az utolsó hétről, 6: Vizi élet, 29: Farsangon, 36: *A vízi tyúkok*, *Izmail bég s egyebegek*, 89: Betörő palánták, 131: Jövendölések, 155: *A buczkai születése*, 169: A válópör vége (p.), 173: *A bőrzén*, 215: *Dugott bál*, 223: Kiállítási apróságok (p.), 224: A szegedi kiállítás, 235: Német szavak a pusztán, 283: *Atmenetek*, 307: Kétkézi munkások (uk.), 321: A tömörkényiek,

1900: 12: Vizenjárók (Móránál tévesen: 1903.), 66: *A régi víz*, 74: Paraszti népek, 78: Váltói ügyekben, 90: *Fecskék*, 90: Pósa gyerekverseiről, 126: A család otthon, 129: Vasárnap délelőtt, 142: *A házasság első éve*, 198: Tanyaudvari állatok, 231: *Pusztai iparosok*, 260: *Etel a dobban*, 274: Szomorú emberek, 288: János bácsi meglép, 302: *Látogatás a városban*, 322: A »vendég« játéka, 330: Egy szociálista nap,

1901: 13: *A ravatal*, 20: *Ködös partok*, 48: Farsangi gondok, 69: *Időn túl*, 89: Apró életek, 96: Regrutavárás, 102: *Föl is hajózunk, le is hajózunk*, 122: Tavasz éj, 143: Vásárosok, 156: A kép (p.), 163: *Vakok*, 205: *Megállás közben*, 228: Lányszedés, 239: *Új kocsi*, 260: Szőlészeti tanulmányok, 272: Márton juhász (p.), 281: A szerette város (Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora c. könyvéről), 309: Sze-

- gedi anekdotakincsek, 323: A szimuláns, 351: A föld alól, 354: Szegedi anekdotakincsek, 357: *Boszsú,*
- 1902:** 11: A betyárvilágról, 29: *Albán csárda,* 53: Bőjt idején, 61: A harang legenda, 65: Három történet, 77: Finánczok és ősmagyarok, 89: Langyos napok, 109: Ebédelők, 118: Nyugalomban, 130: A régi világból, 154: *A lélek az Ur elébe megy,* 172: Ellen-tétek, 185: A fekete Máriánál, 201: *Csata a boldogságért,* 231: Reggeli, 237: *Kutyák,* 297: Tanyai képek, 307: *Karácsony böjtjén,*
- 1903:** 27, 28, 34, 46: Katonák idegenben I—IV., 60: Napon, 76: *Kubikosút,* 77: Dankó Pista, 88: Balkáni sorsok, 100: *Tortülők,* 117: *A pulyikutya,* 141: *Iskolavizsga,* 161, 173: Gyerekjátékok, 191: A kidőlés, 200: *Új kereszt,* 232: Az öreg Pozsonyi, 244: Bakavasárnap, 256: *Új bor idején,* 274: Öreg sarki ház, 308: *Kis török (uk.),* 312: *Emlékezés,*
- 1904:** 9: Egy kis fejezet a nagy regényből, 33: *Régi idők kedvelői,* 42: Legkedvesebb könyveim, 45: *Tanya-
verés,* 57: Ipari dolgok, 80: *A világitó állat és a vadrózsabokor,* 107: A nép divatja, 125: Gányók, 126: Száraz tavasz, 156: *Az est leszáll,* 184: *Kutyabaj,* 192: Nyári gondolatok, 208: *Öreg búcsús,* 216: *Vera elvitele,* 228: Katonaemlékek, 256: *Gyümölcsök között,* 275: Parasztnemes, 288: Réti táj, 307: *Utban Bécs felé,* 314: A tanyai világból,
- 1905:** 17: *Igy volt rendelve,* 53: *Történet a gyermekről.* (Móránál tévesen: 1900.), 71: *A kis kadét,* 87: *Bocsánat,* 92: Vélemények, 97: Kint, szerte széjjel, 108: *Péter tanul,* 150: Péter a hóban, 167: Rónasági csodák, 179: Cigánydolgok, 197: *Régi dolgok,* 202: Száraz meleg, 259: *Szabadnap,* 283: *A szőgénypiac,* 313: Temetések rendje a szegedi határban,
- 1906:** 5: A bicska a bálon, 26: *Látogatás a városban Móránál tévesen 1904.),* 38: *Tábori mulatság,* 96: Réti táj (uk.), 102: Asszonyok az utcán, 114: A Szent György templom tornya (p.), 126: A nyelvkérdés,

- 146: Értekezés (uk.), 154: A csavár, 200, 202: Görbe vidékek I—II., 241: A tökéek közül, 280: A nagyvíz partján, 303: *A parton*, 310: *A csodakútnál*,
- 1907: 3: Sarki emberek, 24: *A bűn*, 42: *Pétör*, 66; Várákosok, 78: *A pipacinező és a szárazgulyás*, 112: *Pőr* (=Az *Ilkakendő*; Móránál tévesen 1909.), 118: *Utban közanyánk felé*, 130: *Egy lóhalál s egy más ló megvételének körülményei*, 178: *Dudák és vízdudák*, 213, 214, 216 és 217: A faluvégiek, 256: *Kerítésügyek* (=Belterjes gazdálkodás), 307: Baráberok,
- 1908: 11: Ünnepi vásár, 23: *János a tengőri hallal*, 94: Szabadulás, 113: Rozált a halálbíró sarcolja, 117, 118: Cigányvér, 219: Nyári gondolatok, 235: Thury Zoltán, 285: *Novibazári emlék*, 306: *Uj csizmák*,
- 1909: 1: Esti órák, 62: *Szombat este* (Móránál tévesen 1910.), 87: Pusztai sámánok, 159: Szárazság előtt, 209—212: *A bakkancstalp*, 214: *Sztrájktyánán Móránál* tévesen 1907.), 219: Pusztai történetek, 225: Az utas, 303, 304: Erre mifelénk, 306: *Rágyujtás*,
- 1910: 1: *Helykeresés*, 27: *János visszapótol*, 45: *Szirtsek a partok*, 65: Beszélgetés, 115: Juhászok meg a bűrgék, 122: *Uj vendég*, 144: Időtöltés ünnep délelőtt, 174: A bicska, 212: Odaát, 217: Már megint főzünk, 259, 265: Földbuvárokról, 308: *Fekete emberek a föld alatt*,
- 1911: 1: Disznóölés, 7: Postavárás, 25: *Házrul-házra*, 37; Tréfál az idő, 61: *Emlékezés* (uk.), 85: Forradalom a forradalomban, 91: *Könyvtári divatok*, 97: *Az ügy elintéződött*, 109: A füst meg a főzés, 138: *A bujdosó*, 145: A tűzhely kérdései, 151: Népipar, 157: *Mezei dolgok*, 187: Melegségben, 192: Népies gondolatok, 216: A nép nem tréfál, 222: Öreg akták, 228: *A fórum*, 240: *Borszedés*, 250—252: A policiáról I—III., 288, 294: Muló szokások, 306: Visszacserélés,
- 1912: 6: *Sabotage*, 12: *Kocsival*, 18: *Értetlenek az emberek*, 24: *Szent Mihály a jégben* (uk.), 42: *Parti hely*

- (uk.), 48: Külső észjárások, 60: Asztagegés, 66: Főzzünk megint egy kicsit, 84: *Egy a nép közül*, 90: A víz mellől, 96: *Kabarézás a csárdában*, 102: *Mezei dolgok régi emberekről*, 115: *Kutyák dolga*, 120: *Ló nem való korecsma szobába*, 133: *Rágyujtás* (uk.), 145: *Haladni kell*, 157, 181: Apró dolgok, 187: Nyári boldogságok (= *Bajos a kaputlan porta*), 193: Nyári kódorgások, 199: Ereszet alól, 204: Tanyai esetek, 210: Mezei népek, 216: *Mihály szóbelizik*, 242: Apró történetek, 248, 260, 285: Apró dolgok, 278: Téleste a délen, 286: Apró dolgok (= *Illyen a hajózat*; Móránál tévesen 1913.), 297: Az anya (uk.), 311: Novella,
- 1913:** 17: *Földragasztás irányában*, 41: *Külső történetek*, 66: Kavarodás az útszélen, 72: Esetek, 125: Ahogy régen, most is úgy, 131: Mikszáth relikviák, 144, 193, 306: Apró dolgok, 157: Elég gyorsan haladtunk, 187: Céholgok, 228: Novella, 246: Bucsú Bolgártól, 252: Ami nem nagyon többé, 282: A főúr a dohánnal, 294: A mezőn, 309: *Levél a pusztában*,
- 1914:** 17: A gyerek játéka, 40: Novella, 58: *A világitó állat és a vadrózsabokor* (uk.), 64: Paraszti régész, 75: Favágók, 81: Az Arany Pávához, 87: Szelet hevernek (Életkép 1 felv.), 93: Találkozás, 111: Apró dolgok (= *Mihály az új szóval*; Móránál tévesen 1911.; és *Szüle a regénnyel*; Móránál tévesen 1909.), 117: *A jelszó* (Móránál tévesen 1908.), 139: *Adóügy* (Móránál tévesen 1910.), 151, 334: Apró dolgok, 177: Andris búja, 191: A vizeshordó körül (uk.), 287: A sömlegesek, 315: Linnemann,
- 1915:** 34: Az Isten a kocsmában, 40: Megképzelés, 46: Csillapítás, 52: *Húsügy* (Móránál tévesen 1916.), 58: Sütünk, 64: A munka a földben, 75: Nem hiszik a fiakat, 81: Képek, 86: *A szenvedélyről*, 92, 125, 267: Apró dolgok, 98: Emlékek, 104: A háború valódi okáról, 110: A föld tiszteletéről, 115: A nomád katona, 128: Háborús nézetkülönbségek, 135: *Ital és Tóni*, 141: *Tanyai asszonyok*, 147: Kis ese-

- mények, 153: A pipa, 158: Japán rózsák homoki sipkákön (p.), 164: Öreg Szögi, 179: Évődés (p.), 181: Kis képek, 183: A tiszaparti nagy házból, 189: Elbucszuzás (p.), 195: Kis események, 201: *Öreg regruták*, 206: A dekkolók, 213: *Julis asszony levelez*, 218: Heti dolgok, 224: Kis történetek, 236: Háborús időkben, 242: Metamorfózis, 248: A vendég után, 270: Nehéz emberek, 289: *A föld és a bevonulás*, 296: *Ajándékok a királynak*, 307: *Ócska puska a sarokban*, 310: A bitófa felül (p.),
- 1916:** 1: Apró történetek (= *Alku a szülével*), 6: Kun László szekere, 12: Tanyaiak (= *Lesz még virág a kalapon*), 18: *Háborús időkben* (= »*Örmester úr*«), 24: Örkatónák, 26: *Mári kártyái*, 29: Apró dolgok (= *Pali-Pál és Idegenek a jegenyék alatt*), 32: Sok a beszéd (p.), 35, 36: Emlékezés Lázár Györgyről, 41: Ócska masina (p.), 53: Vén csont a véremlékkel, 57: Miért drága a bor? (p.), 59: Apró dolgok, 70: *Mindenek változnak*, 76: *Ötvenesek*, 88: *Ökörtor*, 99: *Mikor lesz vége?* (= *Meddig tart még?*), 111: A sárkány fujja fel a vizet, 117: Metamorfózis, 123: *Órák eltévelyedése* (Móránál tévesen 1915.), 133: A gyerekváltozásról, 134: Pengetés (p.), 139: *Jó francia dohány*, 144: A magyar nyelvről, 149: Messzi temető, 160: Közjogi háború (p.), 167: *Tarka képek* (= *Nyári kép 1916-ból*), 177: *Beszélgetés* (p.; Móránál tévesen 1914.), 179: A kraszniki csata, 220: A régi világból, 232: Disputa, 238: A hétről, 261: Magunknak valók, 267: Komoly tárgyalások, 290: Változatok, 296: Apró történetek (= *A város végén és a Fémszóró*), 301: Kis esetek,
- 1917:** 4: Kis történetek (= *Német katonák és A juhász meg a muszka*), 16: Apró történetek, 27: Kis történetek (= *A tatár*), 35: *Nyelvészet a duttyánban* (Móránál tévesen 1915.), 51: Kis képek, 69: A kerítésen át, 81: Heti dolgok, 86: A szombatista, 98: Dezentor dolgok (halála után való utánközlés a Magyarországból).

Egyebüttl megjelent s számunkra fontosabb írásai:

Este c. verse, közli Cserzy Mihály: Tömörkény István kiadatlan verse, Temesvári Hírlap 1917: 112 és Délmagyarország 1917: máj. 13. (A verset — gyöngé vers — 1895-ben írta Tömörkény.) Nótaversekről, Torontál, 1899: 205, *Alkonyat*: Magyar Genius: 1901. szept. 22, Két Tary Pál-versről: Szegedi Krónika I. I.: 1902., Gondolatok, A Szegedi Napló huszonöt éve, Szeged, 1904, 109 lap. A dialectus az irodalomban: Pesti Hírlap 1904: 45, Mikszáth a Szegedi Naplónál: Uj Idők 1910: 10., Magamról: Érdekes Ujság dekameronja II: Száz magyarok könyve II. 293 kkk.

b) Drámai munkái:

Az utas: Szegedi Napló 1909: 225 és a *Ne engedjük a madarat* c. kötetben.

Barlanglakók (Kéziratos példánya dr. Szalay József tulajdonában.) 1911. januárjában írta (vö. Szegedi Napló 1913: 18.), először adták a Nemzeti Színházban 1913. jan. 23., Szegeden: 1913. febr. 28. Ism.: Sz. N.: 1912: 305, 1913: 17, 18, 20, 51. és 54, Nyugat; 1913, I. 216. [Schöpflin A.], Magyar Szinpad, Pesti Hírlap, Egyetértés, Világ, Pester Lloyd, Neues Pester Journal, Független Magyarország [Pogány Béla], Az Ujság [Keszler József], Pesti Napló, Budapesti Hírlap, Népszava, Politisches Volksblatt, Budapest, Alkotmány, Neues Politisches Volksblatt: 1913. jan. 23., Az Est, Magyarország, Magyar Hírlap: 1913. jan. 24., Egyetértés: 1913. jan. 26. [Móricz Pál], Színházi Élet 1913. jan., Szeged és Vidéke: 1913. jan. 23., jan. 25., márc. 1., Szegedi Híradó: 1913: jan. 23., jan. 29. és márc. 1., Szegedi Friss Ujság: 1913. márc. 1., Mozivilág: 1915. 52, Színházi Ujság: Szeged, 1918: 19, 34., Halasi Andor: Élő irodalom, Budapest, [1920]

Szelet hevernek (életkép 1 felvonásban): Élet: 1913. 1648. lap, Szegedi Napló: 1914: 87. Ism.: Délmagyarország: 1927. apr. 17. — téves adatokkal. A cikk

szerint a csak kéziratban meglévő 1 felvonásos elveszett volna!

c) Tudományos jellegű írásai:

Ethnographia:

XX. 160: Mária legendák Szegeden, XXIII. 372: A Prónai-féle néprajzi képek. XXV. 97: Tanyai ember Ág Illése.

A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi értesítője:

V. 253 és 309: A tanyai világból, VI. 169: Temetsek rendje a szegedi határban, VII. 193: Szegedi vizenjárók, VIII. 41: Néprajzi apróságok Szeged vidékéről. VIII. 238: Tanyai orvosságok, XII. 128: Szatymazi falakat. XIII. 197: Felírtos agyagedények.

Archeológiai Értesítő:

XXII. 372: A szegedi múzeum. Leletek a szegedi határban. XXIII. 50: A bilisitsi ásatásokról. XXIII. 251: A bilisicsi és egyéb újabb leletekről. XXIII. 284: A szegedi múzeumból, XXIII. 387: Ásatásokról a Kenyérváró dombon. XXIV. 192: A szőregyi leletek. XXIV. 263: Oroszlámosi leletekről és ásatások a Köröséri iskolánál. XXIV. 414: Kötörési leletek. XXV. 419: Újabb kötörési leletekről. XXVI. 441: Ásatások Algyőn, XXVII. 370: Adai leletekről.

Múzeumi és Könyvtári Értesítő:

VII. 57: Tárgymutató a könyvtárban. VII. 63: A fületlen kanta hordószerszáma, VII. 64: A szenttamási hadijelvény, VII. 240: Adatok az Alföld régészeti térképéhez. IX. 170: Régészeti telephelyek a Szerémségben.

d) Idegen nyelvre fordított munkái:

Ein Nachmittag auf der Tanya, Pester Lloyd, 1914. márc. 15.

Ungarn. Ein Novellenbuch. Herausgegeben und übertragen von S. J. Klein, München u. Berlin, é. n., G. Müller. E kötetben Tömörkénynek Csata a katoná-

val című novellája jelent meg. Ugyanez a novella jelenik meg a Neue Rotterdamsche Courant 1930. dec. 2. sz.-ban.

Les mille nouvelles nouvelles c. kötetben: Une affaire réglée címmel: Egy elintézett ügy (vö. Szege di Napló, 1910: 119. sz.).

Quelques Nouvelles Hongroises [1932.] c. kötetben: Tout augmente, même le prix du »Momouse« (trad. de D. Emery) címmel: A mamuty ára is fölment c. novella. (vö. Revue des Études Hongroises, Paris, 1933. No. 1—2:179.)

Itt említjük meg, hogy még egyebütt is jelentek meg (számunkra megközelíthetetlenül) Tömörkény-novellák. Szakács Andor 1917. január 23-án írt leveleiben említi, hogy a Prager Tagblatt-ban jelentek meg novellái, Ágai Adolf tárcákat kért tőle, hogy egy berlini ismerőse lefordíthassa, tudunk egy Barði Rachel nevű berlini fordítónőről, aki berlini lapok számára fordít írásaiból, Stefan I. Klein egyik levelében jelzi, hogy 30—40 novelláját szándékozik lefordítani. (Ez adatok Szalay dr. kéziratgyűjteményében.) Lemaitre nagy elismeréssel cikket írt róla, Karl Kraus, a Fackel főszerkesztője a *Csata a katonával*-t fölolvadó estéin állandóan műsoron tartotta. (Az adatok közelebbi kinyomozására nem nyílt alkalom.) Tolstoj egy világiaknak szánt breviáriumban (Für alle Tage, ein Lebensbuch, 1904.) Tömörkény-idézetet találhatunk. (l. Délmagyarország: 1926. máj. 30.)

A teljesség kedvéért nem feledkezhetünk meg a részletesen ismertetett két szegedi napilap anyagának és egyéb lapok, folyóiratok anyagának közlése mellett azokról a napilapokról, folyóiratokról, amelyekben Tömörkénynek novellái, cikkei jelentek meg. Tudjuk, hogy Tömörkény több pesti lappal, folyóirattal szerződéses viszonyban volt, s ezek rendszeresen közölték írásait; s ismerjük a vidéki hír-

lapirodalom gyakorlatát: egymástól sokszor vették át, »ollóztak« tárcacikküket: megtörtént ez Tömörkény-tárcákkal is. Azonban mégis szükségtelen (s hamarosan alig is elvégezhető) ennek az anyagnak teljes bibliográfiai földolgozása. Ugyanis pár kivételtől eltekintve (melyek közül a fontosabbakat nem hagytuk megemlítés nélkül) a pesti, vidéki lapokban ugyanazok a tárcák, elbeszélések jelentek meg első vagy másodközlésben, mint a két teljesen földolgozott szegedi napilap valamelyikében. Ez a kettős közlés indokolatlan lenne. Így itt csak felsoroljuk azokat a lapokat, folyóiratokat, amelyeknek Tömörkény munkatársa volt, vagy amelyekben írásai közül egyik-másik megjelent. Ezek: Hét, Élet, Érdekes Ujság, Gyógyszerészeti Szaklapok, Jövendő, Magyar Nyelvőr, Magyar Szalon (már 1898-ban), Uj Idők, Természet, Az Ujság, Budapesti Napló (itt 1900-ban lesz tárcairó), Jó Pajtás, Magyar Figyelő, Magyarország (utolsó napig ír ide), Magyar Szó, Néplap, Országos Hirlap (már 1879-ben), Pesti Hirlap (1897-től), Pesti Napló, Kakas Márton, Borsszem Jankó (még 1917. februárjában is), Hüvelyk Matyi. (Ez utóbbi vicclapokban Infanterist Éliás Csamangó, Sótörő Gyömbér Kata, Kőtsönös Rókus, Lőrinc, a város cselédje jelzésekkel ír.) A Jancsó Benedek által szerkesztett *Legszebb olvasmányok* sorozat számára is dolgozott.

e) Kötetben megjelent munkái:

Szegedi parasztok és egyéb urak, Szeged, 1893., Bába-nyomda, 343. l. ism.: Sz. N. 1893:26, Békefi Antal: Sz. N. 1893:199, Róna Béla: Magyar Géniusz 1893:30, Fővárosi Lapok 1893:194, Lipcsey Adám: Nemzet 1893:204, Pató. Pál: Hét, 1893:28, Vasárnapi Ujság 1893:36.

Jegenyék alatt, Szeged, 1897. (1898.) és Budapest 1905., Franklin, 258. l., ism.: Ujlaki Géza: Debreczeni Ellenőr 1898:48, Uj idők 1898:3. sz., Roboz

Andor: Magyar Kritika 1898:9. sz., V. Z.: Budapesti Szemle 1904 (120.sz.):315., Hazánk 1902: 25. sz., Vincze József: Népies elbeszélők, Budapest, 1901.

Különnyomat a k. tanítórendiek bpesti fg.-nak 1900—1901. Értesítőjéből.

Betyárlegendák (az alföldi rablóvilág története. Első könyv.) Szeged, 1901., Engel-ny., 156. l. A bibliográfiák, az irodalomtörténet az egész könyvet Tömörkény munkájának véli. A névtelenül megjelent kötet valóban javarészt Tömörkény írásait tartalmazza, a két utolsó tárcanovella azonban nem az övé, hanem Cserzy Mihályé. Dr. Szalay József könyvtárában lévő dedikált példánynak az ajánlása így szól: »Ide írta a nevét a még nem nevezett szerző: Tömörkény István« és alatta: »Ide meg a Nagylábú paraszt és a Gyóntatás meg nem nevezett szerzője: Cserzy Mihály (Homok)«. A dedikáció mellett a stíluskritikai vizsgálat szintén igazolni tudná ezt az eddig ismeretlen adatot.

Vizenjárók és kétkézi munkások; Szeged, 1902., Engel-ny., ism.: Jászai Mari: Sz.N. 1902:47, V. Z.; Budapesti Szemle 1904:315, Hét 1902:5. sz., Kelén Ferenc: Politikai Hetiszemle 1902:28. sz., T. R.: Uj Idők 1902:9. sz.

Gerendás szobákból, Budapest, 1904., Singer és Wolfner, 219. l., ism.: Sz.N. 1904:92, G. I.: Magyar Szemle 1904:39. sz., Keve: Uj Idők 1904:16. sz., Vasárnapi Ujság 1904:30. sz.

Förgeteg János, mint közérő és más elbeszélések, Budapest, 1905., Singer és Wolfner, 287. l., ism.: b. j.: Kath. Szemle 1906:1051, dr. Salgó Ernő: Szerda 1907:140.

Különféle magyarok meg egyéb népek, Budapest, 1907., Singer és Wolfner, 186. l., ism.: K. A.: Egyházi Közlöny 1907:28. sz., d.: Uj Idők 1907:16. sz., Londesz Elek: Új irányok, új könyvek, Pesti Napló 1907:119, p. m.: Hét 1907:15. sz., —r.; Pester Lloyd 1907:102, R. a. F.: Pester Journal 1907:119.

Napos tájak, Budapest, 1908., Singer és Wolfner, 190. l., ism. m.: Élet 1909:3. sz., Náday Pál: Hét 1908:51. sz., B.: Új Idők 1908:51. sz., b. j.; Kath. Szemle 1909:1064, Félix: Néptanítók Lapja 1909:29, Vasárnapi Ujság 1909:2. és 36. sz.-ok, R. a. F.: Pester Journal 1909:135, Budapesti Hírlap 1908:304, Pesti Hírlap 1908:298.

Homokos világ, Budapest, 1910., Singer és Wolfner, 218. l., ism.: Sz. N. 1910:94, D. L. L.: Budapesti Hírlap 1910:91, Papp Ferenc: Budapesti Szemle 1910:(145. k.)475. (l. még: A XIX. század magyar irodalma kritikákban, Irodört. Füzetek 5. sz. megjelent kritikáját.) Kuncz Aladár: Nyugat 1910:III. 852, Pogány Béla: Renaissance 1910:III. 570, Halandó: Kritika 1910:224, Lear: Neues Pester Journal 1910:286.

Ne engedjük a madarat... s más holmik, Budapest, 1911., Franklin, 286. l., ism.: Kéky Lajos: Budapesti Szemle 1910:(150. k.)148, Dutka Akos: Nagyvárád 1912:49.

Bazsarózsák, Budapest, 1912., Singer és Wolfner, 189. l., ism.: Hét 1911:43. sz., Új Idők 1911:45. sz., P. L.: Magyar Nemzet 1911:253, L. L.: Neues Pester Journal 1911:285.

Egyszerű emberek, Budapest, 1914., az »Élet« könyvei között, ism.: Dr. Bartha József: Magyar Kultúra 1915:367, Prónay Lajos: Magyar Középiskola 1914:103, Végh Ferenc: Egyházi Közlöny 1914:52. sz., b. m.: Budapest 1917:154, V. J.: Ébresztő 1917; 7. sz.

Margit, Budapest, 1916., Az Érdekes Ujság pünkösdi melléklete 63. l.

Népek az ország használatában, Budapest, 1917., Gáltos, 284. l., ism.: Farkas Zoltán: A Cél 1917: 445, Kéky Lajos: Budapesti Szemle 1917:(171. k.)149, Várdai Béla: Magyar Kultúra 1917:II. 808, Zolnai Béla: Hét 1917:25. sz., Dr.: Szegedi Híradó 1917. máj. 6.

Célszerű szegény emberek, (Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Móra Ferenc.), Szeged, 1922: 181. l.

II. Tömörkényről szóló irodalom.¹⁷¹

- 1895: Szinéri György: A szárnyékem, Sz. N. 205. — Malonyay Dezső: Tömörkény Istvánról, Pesti Napló 263. — Ennek utánközlése Sz. N. 230.
- 1900: Lázár Béla/dr.: A tegnap, a ma és a holnap, Bp. 207. Kulinyi Zsigmond: Szeged új kora, Szeged, 413. Jászai Mari: Sz. N. 47. — Szegedi Krónika I—II.: Tömörkény magyarsága.
- 1904: A Pallas Nagy Lexikona XVIII. (II. pótkötet), Bp. 747. — A Szegedi Napló huszonöt éve, Szeged. — Sz. N. 289.
- 1906: Szeged és Vidéke: 173. — Sz. N. 313. — Szeged és Vidéke 167: Juhász Gy.: A szegedi irodalom. — Szeged és Vidéke: 38. Levél T. I.-hoz.
- 1907: Sz. N. 190: Szmollény N.: Senki sem lehet próféta a saját hazájában. — Óbecse és Vidéke 42: Ág: Tömörkény István.
- 1908: Szeged és Vidéke 23.
- 1910: Délmagyarországi Közlöny 8: Mikszáth Kálmán: Szeged és az irodalom. — Sz. N. 119: Tömörkény franciául. — Corvina, 11. — Kritika 196. l.
- 1913: Ferenczy Zoltán: A magyar irodalom története 1900-ig, Műveltség Könyvtára II. Bp. — Móricz Pál: Régi magyar élet, Bp. (I. Magyar Szeged, Dudások.)
- 1914: Mult és Jövő, I. Balassa József: Szegedi írók. — Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, XIV. 470—71.
- 1916: Rendőrségi Lapok márc. 12.: A szegedi főkapitány kardja.
- 1917: Ápr. 24.: Pester Lloyd (e cikkek javarésze nekrológ). — Ápr. 25.: Sz. N. — Sz. H. Szeged és Vidéke

¹⁷¹ A köteteinél és életképeinél felsorolt cikkeket nem közöljük újra.

— Világ — Pécsi Napló — Pesti Napló — Kolozsvári Hírlap — Népszava — Szegedi Friss Hírek — Magyar Hírlap — A Nap — Pesti Hírlap — Neues Pester Journal — Budapesti Hírlap — Aradi Közlöny. — Apr. 26.: Sz. N. — Szeged és Vidéke — Délmagyarországi Közlöny — Délmagyarország — Magyar Figyelő. — Apr. 27.: Sz. N. — Szegedi Friss Ujság — Szegedi Híradó — Délmagyarország — Magyarország. — Apr. 28.: Sz. N. — Apr. 29.: Pesti Napló, A Társaság — Szegedi Ujság — Hüvelyki Matyi — Sz. N. — Délmagyarország — Hét — Neue Freie Presse — Magyarország. — Apr. 31.: Magyarország, Krúdy Gyula: Tömörkény halotti maszkja. — Máj. 1.: Délmagyarország — Magyar Vendéglős- és Kávésipar. — Máj. 4.: Szeged és Vidéke — Sz. N. — Máj. 5.: Sz. N. — Máj. 6.: Új Idők. — Máj. 15.: Magyar Vendéglős- és Kávésipar — Budapesti Hírlap. — Máj. 20.: Sz. N. — Jul. 3.: Sz. N. — Aug.: V. H. O. Sz. — Szept. 27.: Délmagyarország. — Szept. 30.: Délmagyarország. — Okt. 1.: Sz. N. — Szegedi Friss Ujság — Szeged és Vidéke. — Okt. 2.: Délmagyarország. — Okt. 7.: Sz. N. — Ébresztő 5. — Élet I. 443. — Nyugat I. 829.: Móricz Zsigmond: Tömörkény István és I. 849. Ady Endre: Tömörkény István, I. 943. és II. 322. — Magyarország 183, 198, 207. — A Cél 3. — Magyar Figyelő III. — Magyar Kultúra 5. — Magyar Szalon 5. — Kéky Lajos: Tömörkény István, Bp. Szemle (170.) — Das Literarische Echo 18. — Az Ujság 62. — Budapest 109. — Ethnographia XXVIII. 315. — Múzeumi és Könyvtári Értesítő XI. 221. — Török Gyula: Tömörkény, Magyarország 116. és Nyugat I. 832.

- 1918: A Dugonics Társaság Tömörkény Emlékünnepe, Szeged, a Dug. Társ. kiad. — Bórszobor, szerkeszti: Sz. Szigethy Vilmos, Szeged: Tömörkény negyedszer c. cikke. — Krücken Oskar és Parlagi Imre: Das geistige Ungarn (Biographisches Lexikon II.,

- Wien und Leipzig — Literarische Echo I. — Virradat jan. 26. és ápr. 25. (Ujlaki Antal: Tömörkény a hírlapíró; és Móra Ferenc: Tömörkény c. cikke) — Szeged és Vidéke máj. 18. — Sz. N. jun. 4. — Délmagyarország jun. 4. — Cserzy Mihály emlékezés.
- 1919:** Délmagyarország: márc. 29.
- 1920:** Benedek Marcell: A modern világirodalom, Bp. 204.
- 1921:** ápr. 24. Sz.N. Móra Ferenc: Kincs a földben. — Sz. N. ápr. 25. — Benedek M. — Wiegler: A világirodalom története, Bp. 1921. II. 223. — Pintér Jenő: A magyar irodalom történetének kézikönyve, Bp. II. 401. — Magyar Helikon máj. 15. és dec. 15. Móra Ferenc két cikke. — Sz.N. dec. 25. Móra Ferenc: Új Tömörkény.
- 1922:** Móra Ferenc: Tömörkény István, Szeged, különnyomat a C.-ből — Cserzy Mihály: Az öreg Szeged, Szeged — A Pusztazeri Árpád-Egylet 25 éves története, összeállították: Raffner Dezső, Bárdos Béla — Szegedi Híradó: nov. 19. — Népszava: nov. 17.
- 1923:** Szeged, márc. 1. — A Rend jun. 13.
- 1924:** Benedek Marcell: A modern magyar irodalom, Bpest. Mindent tudok ktár 11. sz. — Szeged, (napilap) dec. 6.
- 1925:** Sz. N. 92. Gaál Endre »Irodalmi tető«. — Sz. N. okt. 25. — Magyarság, szept. 29. — Juhász Gyula: Találkozások Tömörkénnyel.
- 1926:** Révai Nagy Lexikon, Bpest, — Magyar Irodalmi Lexikon, Studium Bpest — Dr. Bartha József: Két nemzedék irodalma, Bpest. — Hétfői Rendkívüli Ujság: márc. 29. — Délmagyarország: máj. 30. Juhász Gyula: Tömörkény Bécsben — Sz.N.: nov. 4.
- 1927:** Benedek Marcell: Irodalmi Lexikon, Bpest — Móra Ferenc: Beszélgetés a ferde toronnyal c. kötetben Steingassner a poszton — Juhász Gyula: Tömörkény, Széphalom, 195 — Terescsényi György: Tömörkény (vers) u.o. — Márky Imre: Mécsesek Tömörkény sírjára, Szeged — Magyar Élet, febr. 14.

- Sz.N. ápr. 24., ápr. 26., máj. 8., máj. 17., máj. 22.,
 — Szegedi Uj Nemzedék: ápr. 25., ápr. 29., máj. 18.,
 Délmagyarország: márc. 13, ápr. 26. — Magyar Hir-
 lap: aug. 2., Szegedi Friss Ujság: ápr. 24., ápr. 26.
 — Magyar Élet: ápr. 25., — Pester Lloyd: ápr. 27.
- 1928:** Benedek Marcell: Délsziget, Bpest — Juhász Géza:
 Bevezetés az új magyar irodalomba, Bpest — Deb-
 recen — Pintér Jenő: Magyar irodalom története,
 Bpest, II., 225 — Juhász Gyula: Tömörkény István
 élete és művei, Szeged (kéziratban).
- 1929:** Sz. N. ápr. 28. Szőke Mihály: Tömörkény.
- 1930:** Uj Idők, 42. lap. — Délmagyarország, márc. 9. —
 Dr. Bánhegyi Jób: A magyar irodalom története,
 Bpest, II. 247—48. — Hofbauer László: Vidéki iro-
 dalmi társaságaink története a XVIII. század végé-
 től a XIX. század végéig, Bpest. — Róna Lajos:
 Harminc év az ujságirópályán... Bpest, I—III.
- 1931:** Mórnicz Pál: Magyar sirató öreg kuriáktól a nagy
 pusztáig, Bpest — Magyar Színművészeti Lexikon,
 Bpest IV. — Preszly Lóránd: A szegedi népies írók,
 Széphalom, máj.—jún. és teljes különnyomat. —
 Nemzeti Ujság, ápr. 19.
- 1932:** Dettre János: Alföldi irodalom, Széphalom — Roz-
 gonyi Margit: Tömörkény István, Bpest — Móra Fe-
 renc: Könyves könyv: Tömörkény (vers), Bpest,
 [1932].
- 1933:** Magyar Hirlap: ápr. 16. Móra Ferenc: Steingassner
 a poszton. — Mészöly Gedeon: A »darvadoz« szó
 eredete, Népünk és Nyelvünk 1—3. — Dezső v.
 Keresztury: Die neueste ungarische Literatur (1914
 —1933.) Ung. Jahrbücher 314. — Délmagyarország:
 ápr. 16.
- 1934:** Móra Ferenc: Tömörkény emlékek, Literatura, febr.
 15. — U.o. Tömörkény István ápr. 15., 22., 29. (A
 C. bevezetésének ujraközlése.) — Szegedi Uj Nem-
 zedék, ápr. 10. és máj. 10.
- É. n.** Juhász Gyula: Holmi, Bpest és Hárfa, Bpest (Ez
 utóbbi kötetben két verse.) — Várkonyi Nándor:
 A modern magyar irodalom, Pécs.

Névmutató

- Abonyi Lajos 63
Ady Endre 15, 16, 21, 77,
136
Aldrich 108, 109
Alszegehy Zsolt 20
Arany János 14, 69
Ágai Adolf 47, 131
Babits Mihály 15, 17
Balassa Ármin 22, 57, 66,
113
Balassa József 135
Balázs Béla 17
Banner János 19, 72
Barabás Abel 109
Bardi Rachel 131
Baróti Dezső 34
Bartels 62
Bartha József 20, 134, 137
Bánhegyi Jób 20, 138
Benedek Marcell 20, 137,
138
Békefi Antal 39, 49, 50,
58, 59, 65, 113, 122, 132
Bibó Lajos 116
Bite Pál 65, 66, 113
Bródy Sándor 50
Csehov 18, 109
Cserzy Mihály 17, 25, 27,
30, 40, 58, 59, 60, 65,
112, 113, 115, 129, 133, 137
Damó Oszkár 65, 113
D'Annunzio 62
Daudet 27, 109
Dettre János 138
Dickens 18, 27, 108
Domonkos István 115
Dugonics András 34
Emery 131
Erczbrucker Aladár 19
France, Anatole 109
Farkas Zoltán 134
Ferenczy Zoltán 20, 135
Gaál Endre 137
Galamb Sándor 8, 81, 95
Garai János 46
Gárdonyi Géza 7, 21, 48,
49, 64, 75, 100, 108, 109,
110, 111, 115, 122
Goitein György 107
Gorkij 15
Görgei Arthur 7
P. Gulácsy Irén 116
Gyalui Farkas 27, 108
Gyulai Pál 9, 10, 12, 14, 15
Halasi Andor 129
Hantházy András 26
Harte, Bret 27, 51, 108,
109, 120, 122
Hebbel 63
Hegyi István 115
H. Hesse 63
Hofbauer László 138
Hóman 30, 37
Ibsen 62
Illyés Gyula 116
Jakab Ödön 63
Jancsó Béla 132
Jászai Mari 7, 133, 135
Jávorka Ferenc 115
Jókai 27, 48, 108
Juhász Gyula 17, 18, 21,
22, 26, 27, 29, 37, 44, 65,

- 67, 87, 94, 135, 137, 138
 Juhász Géza 138
 Justh Zsigmond 98
 Kálmány Lajos 30, 74, 121
 Kelen Ferenc 133
 Keller 63
 Keszler József 93, 129
 Keresztúry Dezső 19, 138
 Kéky Lajos 11, 13, 14, 21,
 82, 134, 136
 Kiss Ferenc 30
 S. I. Klein 130, 131
 Kosztolányi Dezső 17
 Kovács János 30
 Sz. Kovács Pál 47
 Kraus, Karl 41, 131
 Krúdy Gyula 41, 136
 Krücken, Oscar 136
 Kulinyi Zsigmond 30, 38,
 39, 49, 58, 124
 Kuncz Aladár 15, 134
 Kutasi Ödön 114
 Laczkó Géza 15
 Lázár Béla 20, 135
 Lemaître, Jules 40, 131
 Lienhard 62
 Lisznyai Kálmán 15
 Lipcsey Ádám 132
 Londez Elek 133
 Löns 63
 Maeterlinck 62
 Malonyay Dezső 93, 135
 Maupassant 109
 Márky Imre 137
 Merker 62
 Mészöly Gedeon 101, 138
 Mikszáth 15, 17, 21, 26,
 27, 38, 48, 49, 53, 64, 65,
 70, 74, 88, 108, 109, 110,
 115, 127, 129, 135
 Móra Ferenc 4, 6, 11, 12,
 13, 21, 27, 39, 41, 44, 46,
 50, 59, 68, 94, 108, 110,
 111, 114, 115, 123, 124,
 125, 126, 127, 128, 135,
 137, 138
 Móricz Pál 38, 64, 129,
 135, 138
 Móricz Zsigmond 14, 15,
 16, 77, 98, 105, 115
 Nagy Ignác 46, 50
 Nagy Sándor 46
 Náday Pál, 134
 Nyedgin 108
 Nyilasy Sándor 67
 Nyirő József 116
 Ouida 109
 Ortutay István 59
 Palotás Fausztin 50, 53,
 54, 58, 59, 65, 113, 119
 Papp Ferenc 10, 134
 Parlagi Imre 136
 Patapenko 18, 109
 Pásztor József 116
 Petelei István 23, 62, 74,
 87, 105, 110
 Pethő Sándor 39
 Petőfi 69
 Pintér Jenő 20, 137, 138
 Podhradzky György 18, 72
 Pogány Béla 129, 134
 Ponson 108
 Pócsy Miska 64
 Preszly Lőránt 138
 Prónai Lajos 134
 Pósa Lajos 36, 120, 124

Raabe 63
 Rákosi Viktor 51, 55
 Reisner János 30, 39
 Rédey Tivadar 107
 Roboz Andor 132
 Róna Béla 132
 Róna Lajos 138
 Rozgonyi Margit 9, 22, 109,
 138
 Salgó Endre 133
 Stammmler 62
 Schönherr 63
 Schöpflin Aladár 93, 129
 Sebők Zsigmond 21, 119,
 120
 Sipulusz 51
 Sík Sándor 111
 Somló Sándor 93
 Szabó Dezső 112, 115
 Szakács Andor 131
 Szalay József 7, 8, 23, 38,
 40, 41, 93, 129, 131, 133
 P. Szathmáry Károly 8
 Szegfű Gyula 30, 37
 Sz. Szigethy Vilmos 6, 19,
 30, 58, 136
 Szinéri György 7, 135
 Szinnyi József 135
 Szmollény Nándor 38, 135
 Szőke Mihály 138
 Takáts Sándor 32
 Tamási Áron 112, 116
 Terescsényi György 115, 137
 Terescsényi Gyula 66, 113
 Theuriet 27, 108, 109
 Thury Zoltán 17, 74, 87,
 105, 109, 126
 Tolnai Gábor 64
 Tolsztoj 131
 Tonelli Sándor 30
 Török Gyula 16, 136
 Turgenyev 27, 108, 109
 Twain, Mark 27, 51, 108, 121
 Ujlaki Antal 65, 77, 113, 137
 Ujlaki Géza 132
 Vadnay Károly 53
 Várdai Béla 134
 Várkonyi Nándor 16, 107,
 138
 Várossy Gyula 51
 Vas Gereben 27, 108, 109
 Vedres István 34
 Végh Ferenc 134
 Vincze József 133
 Wiegler 137
 Zilahy Lajos 116
 Zola 50, 62, 109
 Zolnai Béla 134

Tartalommutató :

	Oldal
I. Az ismeretlen Tömörkény	5
II. Rejtőző ember, rejtőző város	25
III. Az író és az irodalom küzdelme	43
IV. Tömörkény írói alkatának kibontakozása	60
V. Kompozíció, stílus	81
VI. Tömörkény és az irodalmi élet	108
Bibliográfia	117
Névmutató	139

hely. 10
XA 49857

Életrajz

Szabadkán születtem 1910. március 24.-én. Középiskoláimat a szegedi piaristák humanista gimnáziumában végeztem. Egyetemi tanulmányaim folyamán főleg magyar irodalmi és nyelvészeti előadásokat, néprajzi kollégiumokat, latin és görög irodalmi, nyelvészeti előadásokat hallgattam. Tanári alapvizsgát 1931 őszén tettem magyar-latin szakcsoportból. 1932 nyarán Rétközön és Nyírségben jártam néprajzi — főként folklorisztikai — gyűjtőúton.

Eddig megjelent publikációim: *Mondotta*..... (nyíri és rétközi balladák, betyár- és juhásznóták), Szeged, 1933., a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának kiad., *A magyar lélek alapvonásai népi kultúránkban*, Népünk és Nyelvünk, 1933 (megjelent különlenyomatban is). Tanulmányom jelent meg a *Magyar Szemlében* és a *Napkeletben*, néprajzi anyagközlésem az *Ethnographiában* és a *Népünk és Nyelvünkben*.

X44024

A sorozatban megjelentek:

1. *Borbély Ferenc*: Gyulai mint aesthetikus.
2. *Heinrich Arnold*: Gismunda és Gisquardus széphistóriája.
3. *Jénáki Ferenc*: Kájoni János énekes könyve és forrásai.
4. *Csipak Lajos*: Horatius hatása az ó- és újklassz-klasszikus iskola költőire.
5. *Rajka László*: Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban.
6. *Bálint Sándor*: Szilády Áron pályája.
7. *Téglás Béla*: A történeti pasquillus a magyar irodalomban.
8. *Juharos Ferenc*: A magyarországi jezsuita iskola drámák története.
9. *Iffy Erdélyi László*: Hugó Károly élete és művei.
10. *Tóth Emőke*: Voltaire Henriadeja és a magyar irodalom.
11. *Tolnai Gábor*: Erdély magyar irodalmi élete.
12. *Demeter Alice*: Tóth Árpád költészete.